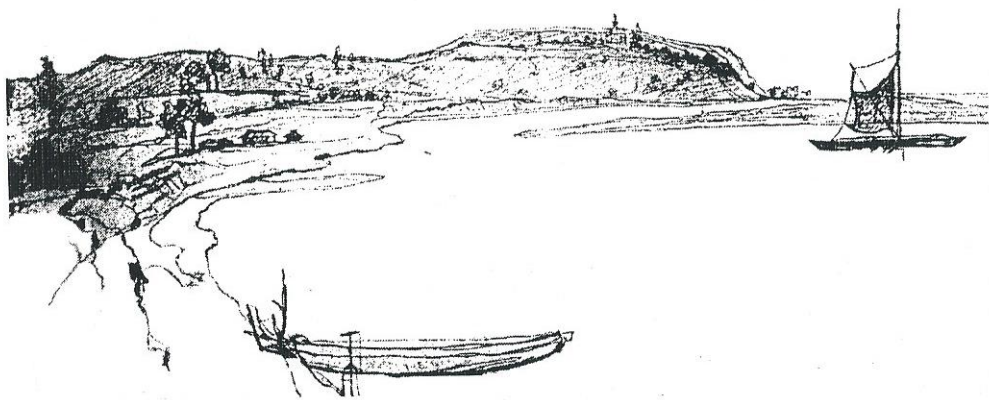

ВИШГОРОДСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК

СТАРОЖИТНОСТІ ВИШГОРОДЩИНИ

Збірка тез доповідей і повідомлень
11-ої науково-практичної конференції,
присвяченої “Дню пам’яті Ярослава Мудрого”
3 березня 2004 р., м. Вишгород

Т.Г. Шевченко Вишгород Начерк. Олівець. 1846 р.

Вишгород — 2004

Ніколенко Л.У.

Вишгородський історико-культурний
заповідник

СТАРОЖИТНОСТІ ВИШГОРОДЩИНИ

Збірка тез доповідей і повідомлень
11-ої науково-практичної конференції,
присвяченої "Дню пам'яті Ярослава Мудрого"
3 березня 2004 р., м. Вишгород

*Видано при сприянні Верховного отамана Козацтва Запорозького,
Київського та всієї України, маршала козацтва
Дмитра Сагайдака*

Вишгород – 2004

ББК 63.3 (4УКР - 4КИЇ - 5) я43

С 77

С 77 Старожитності Вишгородщини: 36. тез доп. і повідомл. 11-ої наук.-практ. конф., присвяч. "Дню пам"яті Ярослава Мудрого", 3 березня 2004 р., м. Вишгород (Вишгород. Іст.-культ. заповідник; Упоряд. А.М.Плютнікова. – Вишгород, 2004. – 120 с., 12 іл.

До збірки вміщено тези 11-ої науково-практичної конференції, присвяченої "Дню пам"яті Ярослава Мудрого", що відбулася в м. Вишгороді 3 березня 2004 року.

Пропонована збірка вміщує наукові статті та повідомлення, які стосуються давньої історії, культури, археологічних пам'яток.

Для всіх, хто цікавиться історією, археологією.
Матеріали друкуються під авторською редакцією.

ББК 63.3 (4УКР - 4КИЇ - 5) я43 +

+ 63.4 (4УКР) я 43

Брєяк О.В. Исследователи Вышгорода.

Госпожа Турчанинова.....5-9

Булаєвська Н.І. Про трьох братів Угринів,

які перебували на службі

у святого князя Бориса..... 10-14

Кабанець Є.П. Виникнення і розповсюдження

борисоглібського культу у Давній Русі.....15-17

Корнеева В.И. Борисоглебская церковь в г. Вышгороде.....18-27

Кравчук Г.Д. Антропонимия Киева и Киевской земли

IX-XVI веков (по археологическим источникам).....28-34

Лагунова О.С. Гончарний горн і круг

та інші знаряддя для виготовлення

гончарних виробів у Вишгороді.....35-42

Марголіна І.Є. Історичний зв'язок

Вишгородського Борисоглібського

і Київського Кирилівського соборів.....43-46

Моця О.П. Могильники давньоруського Вишгорода.....47-51

Нікітенко Н.М. Генеалогія Бориса і Гліба

в контексті русько-візантійських

стосунків першої половини XI ст.....52-56

Ніколенко Л.І. Т.Г. Шевченко на Вишгородщині.....57-63

Ніколенко Л.І. Вивчення історії Вишгорода від середини

XIX ст. до кінця 30-х рр. XX ст.....64-78

Орлов Р.С. Ікона Володимирської Божої Матері.....79-103

Сагайдак Д.І. Дмитро Байда-Вишневецький –

засновник Запорозького Козацтва.....104-118

Короткі відомості про авторів.....119

Список ілюстрацій.....120

*Исследователи Вышгорода.**Госпожа Турчанинова.*

История летописного Вышгорода вызывает интерес у исследователей уже не одно столетие. На территории древнего городища постоянно работают историки и археологи. Среди исследователей древнего Вышгорода наиболее известны Ф.Козубовский, Б.Рыбаков, М.Каргер, П.Раппопорт, В.Довженко, П.Толочко. С 1990 г. раскопки в Вышгороде проводит экспедиция института археологии НАНУ под руководством Р.Орлова. На территории городища исследованы остатки жилищ и производственных помещений, сделаны прорезки валов. Раскрыты и изучены фундаментные рвы храма-усыпальницы свв. Бориса и Глеба.

Самой первой исследовательницей древнего Борисоглебского храма 1115 г. была госпожа Турчанинова. В 1816г. в поисках "древностей" или останков святых страстотерпцев г-жа Турчанинова вскрыла фундаменты храма. Она не оставила никаких записей о проведенной работе. Об этих раскопках нам известно по упоминаниям о них М.Берлинского, П.Свинына, Н.Закревского.

У М.Берлинского в "Кратком описании Киева" 1820 г. читаем: "В 1816 г. парочно открыто все основание бывшей церкви; но никаких не отыскано древних достопамятностей". Ссылаясь в 1826 г. на раскопки Турчаниновой и П.П.Свинына, после своего путешествия в Вышгород с М.Берлинским.

"Нет никакого сомнения, что мощи Бориса и Глеба сокрыты в Вышгороде и должны быть над колодез, находящимся около алтаря; ибо однажды заметили, когда колодез был вычерпан, что дно его кирпичное и выпуклое, а при обрытии госпожею Турчаниновою церковного фундамента замечено было, что в эту

сторону простирался каменный свод, который боялись тронуть, дабы не разрушить церкви. Госпожею Турчаниною изрыты и некоторые вниз лежащие курганы; но говорят, что весьма мало найдено в них и, кажется, только в одном сыскана медная рукоятка от какого-то оружия..." [1].

Вспоминает об этих раскопках, считая их неудачными, и Н.Закревский:

"В 1816 г. госпожа Турчанинова открыла все основание бывшей церкви, однакож древностей не нашла"

Такими же неудачными были и другие археологические опыты.

"В 1811 г. госпожа Турчанинова производила поиски в ограде Михайловской обители; но результаты ее раскопок остались для публики неизвестны; впрочем, все археологические поиски госпожи Турчаниновой были, сколько известно, безуспешны" [2]

Кто же была эта госпожа Турчанинова? Долгое время не удавалось найти о ней никаких сведений. Кроме приведенных выше отрывков, имя ее не встречается в трудах историков и краеведов. И вот, благодаря книге Анатолия Макарова "Малая энциклопедия Киевской Старины" удалось выяснить, где хоть немного можно узнать о первой исследовательнице вышгородских древностей. Оказывается, известность в Киеве она приобрела как "философка" и целительница:

"Первой звездой в кружке у Бегичева (экстрасенса) была знаменитая киевская "философка", писательница, латинистка, археолог и весьма удачливая целительница Анна Александровна Турчанинова. В его доме своими были также бывший секретарь последнего гетмана, писатель Иван Романович Мартос, известный археолог Кондрат Андреевич Лохвицкий и некоторые члены городских масонских лож..." [3].

О деятельности кружка сохранились лишь отрывочные сведения в мемуарах современников, но, судя по всему, дела его шли успешно, и в 1822 или 1824 г. Анна Александровна предприняла турне в Петербург, чтобы

ознакомить столицу с достижениями киевских целителей в области "животного магнетизма".

Очень интересное описание А.Турчаниновой и ее семьи оставил нам в своих воспоминаниях Ф.Вигель:

"Во время походов Миниха и Ласси, маленький турчонок был взят русскими в плен и привезен в Петербург к Анне Иоанновне, которая его крестила. Елизавета Петровна отдала его в услужение наследнику своему; господин и государь его не имел времени пожаловать его графом или светлейшим князем, и в день кончины его он назывался только Александром Александровичем Турчаниновым, камердинером полковничьего ранга. При Екатерине он скрылся, потом на сбереженные деньги купил имение в Орловской губернии, потом женился на соседке, девице Сибилевой... Воцарение Павла пробудило давно заснувшие надежды малого числа приверженцев Петра III; в числе их предстал и г. Турчанинов... Тогда в Киевской губернии продавались за ничто поместья князя Станислава Понятовского, брата самого короля; для сбыта их был дан ему самый краткий срок, ибо он переехал в Австралию и не хотел сделаться русским подданным. Бывши в Киеве на богомолье, госпожа Турчанинова о том проведала, купила селенье Степанцы (сейчас Черкасская обл.), состоявшие из 1000 душ, кажется, не более как за 60000 рублей и потом подвластного ей мужа выписала из Орла..

Он был сухенький, сладенький старичок, который всегда улыбался. Супруга его, женщина еще видная, соединяла твердость с добротою душевною. Из многочисленного семейства их, одна только младшая дочь, была примечательна и сделалась даже в последствии известною...

Не имея еще 20 лет отроду, она избегала общества, одевалась неряхою, занималась преимущественно математическими науками, знала латинский и греческий языки, собиралась учиться по-еврейски и даже пописывала стихи, хотя весьма неудачно; у нас ее знали под именем философки. Вся Киевская

ученость скрывалась тогда под иноческими мантиями в стенах Братского монастыря: она открыла ее и свела тесную дружбу с некоторыми монахами, преподававшими науки в духовной академии...

Лет тридцать спустя, увидел я ее опять в Петербурге, вскоре после того, как имя ее наделало в нем великий шум, но столь же кратковременный, как и надежды, кои возбудила она в сердцах скорбных родителей обещанием исцелить их детей. Я не нашел в ней почти никакой перемены: черные, прекрасные, мутные и блуждающие глаза ее все еще горели прежним жаром; черные, длинные, нечесанные космы, как и прежде, выбивались из-под черной скуфьи, и вся она, как черная трюфель в масле, совершенно сохранилась в своем сальном одеянии" [4].

Другой ее современник О.Пжецлавский описывает свои впечатления от сеансов магнетизма г-жи Турчаниновой, считая их шарлатанством:

"В Петербурге разнесся слух о какой-то Турчаниновой. Рассказывали, что она излечивает всякие телесные недостатки без других ортопедических приборов, кроме досок, лестниц и деревянных молотов, и их употребляет по указаниям самих же больных, которых для этого магнетизирует глазами. В дальней Коломне, в деревянном доме, она устроила род лазарета, где у ней жили и были пользаемы десятки горбатых, кривобоких, кривоногих и т. п., детей обоего пола...

Она была женщина лет около сорока, сильная брюнетка, с прекрасным, суровым лицом. И выражение это, и приемы, и все в ее наружности, видимо, рассчитано было на эффект. Она сидела одна на диване прямая и не подвижная; на ней было черное шерстяное платье, на голове красная шапочка, из-под которой густые и длинные волосы, черные как смоль, были распущены по плечам. Большие, черные, блестящие ее глаза подтверждали некоторым образом молву о их магнетической силе." [5].

Выступления Турчаниновой в Петербурге закончились провалом, хоть и

наделали много шума, а она сама вскоре пересехала в Москву.

Вот каковы штрихи к портрету первой исследовательницы Вышгородского храма свв. Бориса и Глеба, Анны Александровны Турчаниновой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Свиньин П. Извлечение из археологического путешествия по России в 1825 году //Труды общества истории и древностей Российских. – Ч. 3. – Кн. 1. – М., 1826.
2. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868.
3. Макаров А. Малая энциклопедия Киевской старины – К., 2002.
4. Вигель Ф. Воспоминания – М., 1864.
5. Пржецлавский О. Воспоминания (1818-1831). Магнетизерка Турчанинова //Русская старина. – 1874., т.11.

*Про трьох братів Угрина,
які перебували на службі у святого князя Бориса*

Святі Борис і Гліб – особлива сторінка у нашій історії. Вражає уяву, як вшановували їх.

І започатковано це у Вишгороді. Тут вони були поховані. Тут за велінням Ярослава Мудрого споруджується дерев'яна п'ятибанна церква їх імені. Тоді ж за розпорядженням Ярослава Мудрого написана ікона святих. У Київському музеї російського мистецтва зберігається унікальна ікона, яка датується домонгольським періодом. Тобто лики святих з цієї ікони можуть нести нам інформацію, як виглядали за життя князі-страстотерпці.

До Вишгорода, який надто уславився своїм кам'яним храмом-мавзолеєм святих Бориса і Гліба, прагнули дорівнятися інші міста. Такі, як Боголюбово і Смядин, Полоцьк та інші.

А ще більше населених пунктів бажали мати у себе храми перших руських святих, їхні ікони. І не тільки в Київській Русі, але й за її межами.

Видатний історик російського зарубіжжя Георгій Володимирович Вернадський – син знаменитого академіка – у книзі “Начертание русской истории”, яка вийшла у світ у Москві у 2002 р., зазначає, що ікона святих Бориса і Гліба “була й у святій Софії Царгородській”. Цікаво, що саме ікона святих Бориса і Гліба вміщена на обкладинці названої книги (Мал. 1).

Прославилися князі Борис і Гліб, коли загинули мученицькою смертю, не піднявши меча на старшого брата і не зрадивши заповідей Христових. Але до цього подвигу потрібно було йти. Яким же було їхнє земне життя? Про це чи не найкраще розповідає знайомство з людьми найближчого оточення. А серед них троє наближених до князя Бориса братів-угорців – Мойсей, Георгій та Єфрем.

Повідомлення про двох з них – Мойсея та Георгія – доносять до нас літописи і пам'ятка давньої української літератури “Києво-Печерський патерик”. “Відомо про цього блаженного Мойсея, - мовиться у “Патерику”, - що родом він з Угорщини, був наближений до святого благовірного князя Бориса і служив йому з братом своїм Георгієм, якого вбили зі святим Борисом” [1]. Як це сталося, зафіксовано у “Літописі Руському” від 15 липня 1015 року: “...убивці напали, як ті звірі дикі, з усіх боків на шатро і простромили його списами, і простромили Бориса. І слугу його, що (князя прикрив), упавши на нього, простромили (разом) з ним. Був же цей улюбленцем Бориса, а родом отрок сей був угри, на ім'я Георгій, і його сильно любив Борис, і навіть возложив був на нього гривну велику золоту. В ній він і служив йому. Побили вони також отроків багатьох Борисових. У Георгія ж не могли вони швидко зняти гривни з шиї. І відрубали вони голову його, і так зняли гривну ту, голову відкинувши геть. Через те не знайшли тіла його серед трупів” [2].

З “Києво-Печерського патерика” відомо, що мощі Мойсея Угрина перебувають у Близьких печерах Києво-Печерської Лаври. А де ж мощі найвірнішого слуги Бориса – Георгія? Чи збереглися вони? Чи загинули?

І ось пошуки навели на слід ще й третього брата. Ним виявився Єфрем Новоторзький. “Повний православний богословський енциклопедичний словник” зазначає, що Єфрем, преподобний архімандрит, новоторзький чудотворець, у X ст. з братом Мойсесем і Георгієм “переїхав з Угорщини... на службу до Бориса Ростовського – сина Володимира Святого” [3].

У словнику сказано, що після вбивства князя Бориса Святополком Окаяним, Єфрем пішов на північ і біля міста Торжка влаштував спочатку будинок для прочан, а потім монастир і церкву святих благовірних Бориса і Гліба. “Обитель, - йдеться у “Словнику історичному про руських святих”, - перебудована у XVIII ст. і була відома під іменем “Новоторзького Борисоглібського монастиря” [4]. Єфрем прославився святістю свого життя. Помер 28 січня 1053 р. З літературних джерел довідалися, що мощі Єфрема

вперше були відкриті при Івані Грозному у 1572 р. і зберігалися “з головою брата його, який загинув при захисті святого Бориса, у чудовій бронзовій раці”.

У книзі “Життя руських святих. 1000 років руської святості” (зібрані черницею Таїсією), виданій у США у 1983 р. також наводиться факт, що відрубану голову Георгія знайшов його брат Єфрем [5].

Отже, з'ясувалося, що мошці (голова Георгія) зберігалися у XVI, XVIII і XIX ст. у Новоторзькому монастирі. А що ж було далі? І, взагалі, хотілося більше знати про трьох святих братів-угорців.

То ж якою несподіванкою стало те, що, перебуваючи у відрядженні у Санкт-Петербурзі, в Іоаннівській церкві на Карпівці, заснованій Іоанном Кронштадським, натрапила на книгу “Георгій Угрин” [6]. Її автор – Микола Сергійович Плотников – син церковного письменника Сергія Фуделя й онук священика сумнозвісної Бутирської в'язниці Йосипа Фуделя.

Автор з дитинства ввібрав у свою душу оповіді про святих. Окрім того, використав багату джерельну базу – літописні зведення, Тверський патерик, матеріали про Новоторзький Борисоглібський монастир, архівні матеріали м. Твері, серед яких зберігся акт огляду мощей Єфрема Новоторзького у м. Торжку вже на початку XX століття – 5 лютого 1919 р. На цій основі написав художньо-документальну книгу. В ній розкрито, як потрапили до Києва брати, які виявилися угорськими князями – синами угорського князя Гари Щасливого, - Георгій, Мойсей (в миру Анфір), Єфрем (в миру Іларій), про події вбивства князя Бориса на Альті, переповідається згідно монастирського передання, як була знайдена голова Георгія Угрина. Зберігав її майже 40 років поруч себе Єфрем Новоторзький. Про це його передсмертне каяття. Ось як про це оповідається в книзі:

“Ти кликав мене, брате? – запитав старець, - і Єфрем Угрин ще раз подолав запаморочення, попросив:

-Прошу тебе, отче, і братію: поминайте за упокій на літургії липня 26 дня інок Києво-Печерського монастиря Мойсея, в миру Анфіра, брата мого.

Багато страждав він у ляхів, княжна ласька мучила його люто. А кінчив він добро і мирно, недавно я був там – дванадцять років назад.

Тінь Іони на стіні нахилила голову. Єфрем спробував сісти і не зміг.

-Прости, отче, немає сил – дістань шкатулку. У мене на ложі, в узголів'ї...

Іона дістав просту шкатулку, високу, хрестоподібно оковану міддю.

-Прошу, отче, - донеслося подихом, - поклади шкатулку цю зі мною у могилу. В ній я зберігав тасмно майже сорок років голову молодшого брата мого, отрока Георгія. Разом зі святим князем Борисом він загинув на Альті. Поминайте ж воіна, убієнного Георгія, як і брата його, інокка Мойсея, і нехай простить їм Господь... А що не поховав голову Георгія – каюся, отче. Розріши мені гріх цей. Але ж так сильно я любив його...”

Дослідження наводять на роздуми і висновки.

Якщо хто заради іншої людини віддає своє життя, то це – свідчення великої любові, поваги і шани. Князь Борис уже за життя був святим своїми вчинками, діями, ставленням до оточуючих. Його виділяв з-поміж своїх синів і батько – Володимир Святий. Як воіна, як людину і як захисника християнської віри. Бачили це і брати Угрини. І належно оцінили.

Отож перший висновок – сьогодишнє покоління юних має знати, в чому полягає подвиг святих Бориса і Гліба, і взяти їхнє життя для себе за зразок.

Приклад з братами-угорцями засвідчує про великий міжнародний авторитет Київської Русі після прийняття християнства і, зокрема, її керівників-князів. З ними хотіли дружити, породичатися і навіть йти до них на службу. Саме на службу до Бориса прийшли з Угорщини три рідні брати. Були вони відважними, сміливими воїнами і гідними людьми. Нині Україна має наслідувати цей приклад Київської Русі, тобто бути авторитетом для інших країн.

До цих двох висновків долучається і третій: на добро відповідають добром. Три брати Угрини вірно служили нашому князю. То ж маємо їх належно вшановувати. Два брати – Мойсей і Єфрем – канонізовані. І було б

справедливим віднести до лику святих також Георгія Угриня. А розпочати це вшанування логічно було б знову ж таки – з Вишгорода.

ЛІТЕРАТУРА

1. Патерик Печерський. – К., видавництво Києво-Печерської Лаври, 2000, С. 217.
2. Літопис Руський, - К., "Дніпро", 1989, С. 77.
3. Полный православный богословский энциклопедический словарь. – Спб., изд. П.П.Сойкина, переиздан в 1992 г., С. 876.
4. Словарь исторический о русских святых. – Спб., 1862, переиздан в 1990 г., С. 96.
5. Жития русских святых. 1000 лет русской святости. – Нью-Йорк, США, 1983, С. 88.
6. Н.Плотников. Георгий Угрин. – М., 2000, издание Сретенского монастыря.

Виникнення і розповсюдження борисоглібського культу у Давній Русі

Сучасна історіографія борисоглібівського культу має доволі численну і різноманітну літературу. Проте самі дослідження цього питання ще й досі ґрунтуються на здебільшого агіологічних і культурологічних засадах, лишаючи поза увагою суто науковий аналіз і розглядаючи проблему в радше філософському, аніж історичному ракурсі.

Борисоглібський культ демонструє виразні політичні мотиви первісної канонізації. Його найдавніші витoki ведуть свій початок від провінційної чернігово-в'ятицької родової традиції, пов'язаної з ім'ям муромського князя Гліба (бл. 1013-1015 рр.), що являвся небесним патроном північно-східної гілки Ярославичів. Подібним чином могли реалізовуватися сепаратні династичні претензії Мстислава Тмутараканського і його політичних спадкоємців, котрі були позбавлені прямого права наслідування Київського престолу.

Офіційна канонізація Бориса і Гліба, на думку переважної частини дослідників, сталася у Вишгороді в 1072 р. Найархаїчніші ж документально зафіксовані сліди культу простежуються на поч. 100-х рр. в Тмутаракані, де була знайдена кам'яна патрональна іконка із зображенням св. Гліба, що, певно, належала тутешньому князю Глібу (1060-64, 66-69), старшому сину Святослава Ярославича Чернігівського. З цього випливає, що первісне, початкове поклоніння було роздільним, та й пізніше св. страстотерпець Гліб зберігав привілейоване становище у двоєдиному культі (зображення на енкалпіонах, літописні нотатки, запис чеської Сазавської хроніки тощо), хоча його домінуюча роль неприховано припинювалася висуненням на чільне місце постаті київського (себто ієрархічно зверхнього) княжича Бориса.

Штучне суміщення двох нарізних культів та надання їм загальнодержавного, політичного значення з виразною ідеологічною підбійкою говорить про те, що до канонізаційного акту мав безпосередню причетність великий князь Київський Ізяслав Ярославич, який хотів у такий спосіб сакралізувати удільно-династичний принцип правління і застерегти "менших князів" від посягання на встановлену Богом форму влади.

Поняття братньої любові як ідеал князівської поведінки і моралістичний принцип було вперше уведено у давньоруському духовному середовищі печерським ченцем Никоном Великим. Саме він за часів свого заслання в Тмутаракані (1061-1067) зібрав і підготував агіографічні матеріали для наступної канонізації святих братів з метою освячення родового старшинства в системі князівської ієрархії і для своєї реабілітації перед Ізяславом. Пізніше Никон навіть заснував в Тмутаракані Борисоглібський монастир (на Рахманівському мисі біля Ахтанізовського лиману, що своїм гирлом впадає в Азовське море), фольклорні перекази про який збереглися до XIX ст.

Хоча це назавжди скомпрометувало ченця перед чернігівським кланом, Печерський монастир і в подальшому виступав у ролі послідовного вболівальника проти "лукавства" і "зловірства" феодальних правителів та рівного захисника удільно-династичної рівноваги ("кождо да держит вотчину свою"). У 100-х рр. печерський монах преп. Нестор Літописець уклав "Съказание и страсть и похвала святою мученику Бориса и Глеба", що сприяло значному зміцненню новоствореного культу.

Наскільки важливою була для великокнязівської влади ідея феодальної ієрархії і покірливості видно вже з того, що кам'яний вишгородський Борисоглібський храм (1076-1115) був побудований за взірцем київської Десятинної церкви (восьмистовпний храм з додатковим екзонартексом, що надавало споруді підкреслену базилікальну видовженість).

Водночас ще продовжувався активний спротив загальнодержавним унітарним тенденціям, йшла боротьба за збереження за культом мучеників-братів ізольованого регіонального характеру. Відокремлене вшанування

Гліба зберігалася на Чернігівщині протягом усього XII ст. В 1115 р. в результаті жеребкування головним опікувачем вишгородської святині стає чернігівський князь Олег Святославич, а київський сюзерен Володимир Мономах змушений вдовольнитися фамільною Борисоглібською каплицею на Альті.

Проте зрештою поклоніння св. князям переростає межі родових культів і широко розповсюджується на Русі. Протягом кін. XI-XIII ст. Борисоглібські храми з'являються чи не в усіх головних удільних центрах – Кисві, Чернігові, Галичі, Турові, Полоцьку, Гродно, Новогрудку, Смоленську, Рязані, Муромі, Ростові, Переяславі-Заліському, Новгороді тощо. В цілому можна назвати бл. 30 церков і 10 монастирів. Показником надзвичайної популярності патроніму навіть на далекій периферії східнослов'янської ойкумени є будівництво однойменних церков новгородськими поселенцями у с. Никулиціні на В'ятці (згад. 1174 р.) і у волості Матігора за Волоком на Пн. Двіні (згад. 1271 р.).

Одночасно відбувається засвоєння борисоглібського культу й суміжними народами. В 1095 р. в знаменитому Сазавському монастирі в Чехії будується храм з приділом на честь "sancti Glebii et socii eius". В Константинополі в Існгасі з'являється церква, присвячена братам-мученикам; їхня ікона була відома в царгородській Софії. Грецькою мовою перекладається "Житіє Бориса і Гліба", яке у 2 пол. XII ст. потрапляє також у вірменські Четві-Мінеї. Подвиг жертвовності й мучеництва, заснований на принципах братерської любові, зробив ушанування безневинних жертв виїзково доступним, універсальним засобом порозуміння між народами, став зворушливою прикметою морально-політичної свідомості тогочасного світу.

Борисоглебская церковь в г. Вышгороде

Строительство на детинце древнерусского города Вышгорода каменного храма-усыпальницы князей Бориса и Глеба, погибших от рук наемных убийц в ходе борьбы за великокняжеский престол, было начато при князе Святославе Ярославиче.

Древнерусские источники подробно излагают историю почти сорокалетнего строительства этого храма, законченного при князе Всеволоде Ярославовиче в 1093 г.

Однако в день торжественного освящения церковь "...сокрушился вся...".

Восстановлением храма занялся князь Олег Святославович. Строительство было завершено в 1112 г.

1-2-го мая 1115 г. состоялись торжества по случаю освящения храма и переноса в него мощей свв. Бориса и Глеба. Их раки были установлены в специальной нише в южной части храма. И более 100 лет к храму стекались паломники на поклонение мощам первых русских святых.

Во время татаро-монгольского нашествия Вышгород и Борисоглебский храм были разграблены и город надолго остался в полном запустении. В результате этого, а также указа 1455 г. Казимира IV о запрещении строить и ремонтировать древнерусские церкви, Борисоглебский храм длительное время стоял в руинах.

Ссылаясь на предания, Л.Похилевич сообщает "...что церковь не была разорена монголами до основания, потому что собравшиеся жители могли устроить в одном алтаре всю церковь, где по времени отправлялось богослужение".

На рубеже XVI-XVII вв. наземная часть руин древней церкви была разобрана и ее строительный материал использован в Киеве при сооружении доминиканского костела св. Николая Мирликийского.

На рубеже XVI-XVII вв. наземная часть руин древней церкви была разобрана и ее строительный материал использован в Киеве при сооружении доминиканского костела св. Николая Мирликийского.

Вскоре на сохранившихся фундаментах древнего каменного храма возводится небольшая деревянная церковь. "Из надписи, сделанной на рукописной толковой псалтири, хранящейся в Богуславском Николаевском монастыре, видно, что в Вышгороде церковь была уже в 1614 году и при оной священником был протопоп отец Прокофий, но когда сия церковь построена и кем неизвестно".

Следующее упоминание о Вышгородской соборной церкви святых страстотерпцев Бориса и Глеба находим в челобитной 1652 года царю Алексею Михайловичу от "строителя Василиица Прокофьева".

"В прошлом, государь, 1651 г. внезапно, государь, пришло лядское войско и церковь Божию сожгли и меня, богомольца Твоего, до конца разорили, и отца, государь, моего и брата моего священников...немы расстреляли".

Отстроена была Борисоглебская церковь в период 1660-1680 гг., предположительно, на средства киевского полковника Константина Мокиевского. В эти годы "...то место где был город пусто, и старый вал весь развалился...В городе, на старом церковном месте, где была каменная церковь, построена деревянная церковь Святых Страстотерпцев Бориса и Глеба, построил ту церковь киевский мещанин тому с пять лет, икона и причетников и колоколов нет, а служба в той церкви бывает в год только в праздники Святых Страстотерпцев, из Межигорского монастыря...".

Очевидно, именно эта небольшая деревянная однокупольная церковь изображена на плане Киева 1695 г.

В 1774 г. на фундаментах древнерусского храма сооружается новая, большего размера, деревянная трехглавая церковь. Но уже в 1850-е годы документы сообщают, что "...этот...убогий вековой храм...находится в

крайней ветхости, поддерживаемый только особыми укреплениями от падения”.

В марте 1858 г. губернии страны получают инструктивные материалы, разработанные на основании Высочайше утвержденных 25 февраля 1838 г. правил, о постройке церквей в казенных имениях. Правилами требовалось “строить небольшие, но приличные святыни, церковные здания...сообразно простому быту и понятиям прихожан. В постройках сих надлежало бы отстранять всякие излишние украшения, а конструкции оных до того упростить, чтобы как первоначальное возведение, так и последующие починки могли быть исполнены местными мастерами и самими крестьянами”.

В июне 1858 г., в дополнение к ранее отправленным в губернии проектам деревянных церквей, были присланы два проекта каменных церквей на 500 и 700 человек. В основу этих проектов был положен разработанный в 1831 году зодчим К.А.Тоном “нормальный” (типовый) проект церкви. К проектам прилагались сметы и ставилось условие, чтобы “управляющими палатами не составлялось уже за присланными чертежами ни особых проектов, ни смет...”, а “...проставлять... на материалы и рабочих местные цены...и сделать постановление в какой мере выгодна для казны и прихожан такая постройка...”.

В конце 1850-х гг. была утверждена “...ведомость, в которой...сделаны отметки, какие церкви необходимо строить прежде или после других”. Работы по строительству деревянной Вышгородской церкви, отмеченной в этой ведомости в числе первоочередных, планировалось начать в 1859 г. Однако, по указанию генерал-губернатора “отменено предложение постройки деревянной церкви и назначается строить каменную” в связи с тем, что “прихожане по приговору согласились принять на себя превышение расходов на эту постройку сравнительно с деревянной, при условии взыскания этих денег на общем основании”.

В 1859 г. была составлена “пояснительная записка к проекту и смете на устройство каменной церкви в казенном селении Вышгороде”, в которой сказано, что “постройка новой церкви неизбежна и притом каменной, в уважении к древности и святости места”. При этом было признано необходимым “...открыть каменный фундамент древнего Мономахова храма, разоренного Батыем, и составить окончательный план с заключением строить ли новую церковь на древнем фундаменте или новый сделать фундамент...”, а также “...над средней частью церкви свод...сделать вместо каменного деревянный с оштукатуркой под каменный...и во всех других частях церкви положить деревянные потолки”.

В апреле 1860 г. была разобрана дряхлая деревянная церковь, “...древний фундамент открыт, освидетельствован и найден к сооружению нового каменного храма прочным”. И в июне 1861 г., под руководством инженера палаты Государственных имуществ Кропотова, начато строительство каменной Борисоглебской церкви на фундаментах разрушенного в 1240 г. одного из крупнейших храмов Киевской Руси, что придавало новой церкви особый ореол Священной преемственности.

В последующие шесть месяцев храм “вчерне окончен и покрыт листовым железом, двери и оконные переплеты сделаны”.

Строительные и отделочные работы были завершены в 1862 г.

17 июля 1862 г. церковь была освящена Митрополитом Киевским и Галицким. Через несколько месяцев завершается строительство придела, в котором устраивается теплая церковь, и он освящается 17 декабря “...по чиноположению во имя Св. Архангела Михаила”.

В 1862-1863 гг. со стороны западного фасада церкви возводится колокольня.

Согласно “Ведомости о церкви”, “...земли при церкви состоит усадебной вместе с погостом церковным 4 десятины 1808 квадратных сажень” (в современном расчете 5,2 га).

После завершения строительства церковь являла собой двухъярусное в центральной части одноглавое со световым барабаном сооружение с одноярусным притвором и апсидой и примыкающей к западному фасаду притвора трехъярусной колокольной с шатровым завершением.

В основу строительства церкви был положен проект архитектора К.Тона, принадлежавшего к поколению русских зодчих XIX в., которые в своем творчестве по-новому интерпретировали искусство прошлого, создав своеобразный стиль — “эkleктизм”. К.Тон пытался не только вернуться к общим формам и деталям древних, особенно культовых, сооружений, но и придать им большую гармоничность и соответствие современным потребностям и художественным принципам.

При строительстве церкви были допущены некоторые отклонения от авторского проекта К.Тона, как в архитектурных формах, так и в конструкциях сооружения. Так, вместо пяти декоративных деревянных главков над кирпичным куполом центральной части храма была возведена одна глава большего размера со световым барабаном, луковичным завершением и декоративной главкой, “...для легкости строения и большей благонадежности...” выполненные деревянными “...со штукатуркою под каменные...”. Упрощено было оформление входных порталов и вместо капителей на фасадах центрального объема выполнены лопатки, аналогичные лопаткам притвора и апсиды.

Следует отметить, что интерес к истории Руси и облику древнерусского Борисоглебского храма возник еще задолго до строительства существующей каменной церкви. Попытки раскопок остатков древнего храма производились в 1818, 1860, 1974 гг. Во время раскопок “...старались разрыть основание и отыскать абрис древнего храма...”. В процессе этих раскопок “...часть этого фундамента была обнаружена...”.

Археологические исследования древнего Борисоглебского храма были продолжены в 1934-1937 и 1952 гг. под руководством Ф.Молчановского, М.Каргера.

В процессе раскопок были открыты фундаменты древнего храма, от части которых сохранились лишь фундаментные рвы, были найдены фрагменты рухнувшей западной стены с частью двух оконных проемов с полуциркульными перемычками и остатками двух полуциркульных двухступенчатых ниш, остатки фасадной колонки, куски штукатурки с фресковой росписью и граффити, обломки поливных плиток пола, куски свинцовых листов кровли.

Было установлено, что древний Борисоглебский храм представлял собой в плане большое удлиненное трехнефное сооружение, размерами 42х24 м., отличительной особенностью которого являлось наличие дополнительного членения между подкупольным пространством и апсидами, что делало это сооружение восьмистолпным. Сторона подкупольного пространства составляла более 8 м. Северо-западное членение, по мнению М.Каргера, служило основанием лестничной башни.

В процессе раскопок были определены глубина залегания, материал и структура фундаментов, материал и техника кладки стен.

Однако находки не давали возможности представить объемно-пространственную композицию сооружения и его оформление.

Летописные описания этого храма также не приводили конкретных сведений, описывая лишь восторженные впечатления от великолетия и грандиозности прекрасного творения древних зодчих.

Дошедшее до наших дней каменное здание Борисоглебской церкви 1862 г. до 1943 г. сохранилось практически без изменений. Но в ходе освободительных боев Отечественной войны оно подверглось артобстрелу, в результате которого были разрушены все деревянные части храма — глава церкви, верх колокольной, крыши, перекрытия, полы. Сохранились лишь с относительно небольшими повреждениями кирпичная коробка храма.

В 1990 г. институт “Укрпроектреставрация” получил заказ Вышгородского райисполкома на разработку документации по реставрации Вышгородского Борисоглебского храма.

Разработке проекта предшествовало тщательное изучение сохранившегося памятника и тщательное изучение возникновения и существования как древнего, так и позднего храмов по всем имеющимся историческим документам — от летописных источников до современных материалов. Одновременно изучались и руины памятников в натуре — выполнялись их обмеры и исследования, проводились археологические изыскания.

Полученные данные показали, что восстановление объемно-пространственной структуры памятника XII в. по этим данным невозможно. Имея только план здания и зная лишь то, что оно было “великолепно”, имело полуциркульные перемычки окон и ступенчатые ниши, кровлю из листового цинка, было украшено фресковыми росписями, граффити и поливной плиткой, нельзя представить хоть сколько-нибудь достоверный облик сооружения. Поэтому реставраторами было принято решение о реставрации храма XIX в., который был наиболее полно отражен в исторических документах и фотографиях.

При рассмотрении разработанного проекта реставрации на научно-реставрационном совете института “Укрпроектреставрация”, научном совете областной организации общества охраны памятников истории и культуры, в отделе охраны памятников областного отдела по делам строительства и архитектуры с предложениями реставраторов согласились и рекомендовали к осуществлению.

Оппонентами проекта выступили местные вышгородские краеведы. В их распоряжении имелся рисунок, якобы представлявший древнерусский Борисоглебский храм. Как они сообщили, это была копия картины некоего петербургского художника. Владелец картины утверждал, что изображение церкви срисовано с сохранившейся до наших дней древней чаши, принадлежавшей одному из Киевских князей.

Все предпринятые реставраторами попытки разыскать указанную чашу или сведения о ней в музеях Украины, России, Белоруссии результатов не

дали: о такой чаше нигде не имелось никаких сведений. Возможно лишь предположение, что упомянутый художник видел в конце XIX в. некую чашу, хранившуюся в то время в Вышгородской церкви. О наличии какой-то чаши в церкви в это время свидетельствует следующий документ.

1-го сентября 1903 г. член церковно-исторического и археологического общества профессор Николай Петров представил Чигиринскому епископу Платону “Акты осмотра церковно-археологических предметов Николаевской церкви в местечке Белая Церковь и Вышгородской церкви Киевского уезда”. В перечне осмотренных предметов, наряду с другой утварью, под номерами 3-5 упомянуты: “3-5. Три цинковые чаши XVIII в., из коих одна с гравированными изображениями”. В заключении к “Акту” сказано, что “...Все эти предметы, за исключением резного креста 1759 года, шитого оплечья на фелони и воздуха с украшениями в виде мотыльков, не представляют собой важности в церковно-археологическом отношении...”.

В акте не сказано, какие изображения находились на упомянутой чаше. Возможно, что это было изображение церкви. Но поскольку чаша датировалась XVIII в., она не могла быть древнерусской княжеской. А так как руины древней церкви были полностью разобраны еще на рубеже XVI-XVII вв., то изображение на чаше XVIII в. могло представлять собою только художественный вымысел изготовителя чаши. Если же учесть заключение специалиста (профессора Н.Петрова), что чаша не представляла ценности, то изображение на ней не может приниматься за основу реставрации, тем более что на представленном краеведами рисунке изображен храм невыраженного стиля, непропорциональных форм и размеров, нехарактерных не только для древнерусской архитектуры, но и для архитектуры последующих веков.

Автор рисунка совершенно незнаком не только с традициями древнерусской архитектуры, но и с сохранившейся планировкой древнего храма и даже с рядовыми церковными канонами. Так на рисунке изображен четырехстолпный храм с пологими лучковыми перекрытиями, с пятиярусной колокольной, в то время как древний Борисоглебский храм был

восьмистолпным и должен был иметь перекрытия по закомарам; колокольни при древнерусских храмах вообще не сооружались. Даже изображение на рисунке крестов на главах и колокольне неграмотно: лицевая поверхность крестов должна быть ориентирована вдоль храма, а не поперек, как изображено на рисунке.

Учитывая изложенное было принято коллегиальное решение специалистов о реставрации Борисоглебской церкви в формах XIX в. И в 1992 г. были начаты реставрационные работы.

Вначале эти работы финансировались за счет бюджета. Затем принимается решение о передаче церкви общине, последняя обязывается финансировать реставрационные работы. Однако из-за недостатка средств работы общиной выполнялись участками, нерегулярно, работы производились разными организациями, зачастую без сдачи и приемки выполненных работ. Часть работ выполнена было вообще без согласования с реставраторами.

Положение усугубилось еще и тем, что в июне 1994 г. указом президента Украины в г. Вышгороде был создан историко-культурный заповедник, основной целью которого являлось благоустройство территории древнерусского детинца с приведением в экспозиционное состояние расположенных на ней памятников истории, культуры и архитектуры. А в сентябре 1995 г. комиссией Вышгородского райисполкома, без согласования с представителями Заповедника, участок вокруг церкви Бориса и Глеба был передан в пользование общине Украинской православной церкви. Из-за этого в настоящее время возникла конфликтная ситуация, от которой страдают, в первую очередь, памятники как археологии, так и архитектуры. Община стремится лишь к обеспечению условий своего существования, не сообразуясь с условиями и требованиями как Заповедника, так и органов охраны памятников, поскольку условия и требования эти были выдвинуты после передачи памятника и его территории общине. Заповедник, в свою очередь, пытается добиться от общины решения вопросов, связанных с

проблемами Заповедника – сохранение и музеефикация экспонатов. А так как созданный Заповедник существует, фактически, только формально, без финансовой основы и даже без генерального плана его развития, конфликт остается неразрешенным, а памятники разрушаются. Не учитывается даже то, что неоднократные оползни и хозяйственная деятельность населения разрушили почти весь оборонный вал древнего детинца, и с каждым годом остатки его все больше разрушаются.

Местным органам государственной власти давно пора всерьез заняться решением назревших вопросов, поскольку речь идет о сохранении ценностей, утрата которых станет непоправимым уроном для национального наследия и культуры нашего народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рылкова Л.П. Борисоглебская церковь в г. Вышгороде. Историческая записка. – К., Ин-т "Укрпроектреставрация", 1989.
2. Материалы исследований Борисоглебского храма XIX в. в г. Вышгороде. – К., Ин-т "Укрпроектреставрация", 1991-1997.

*Антропонимия Киева и Киевской земли IX – XVI веков
(по археологическим источникам)*

Для изучения истории, вопросов исторической демографии, различных социальных слоев, большое значение имеет использование данных антропонимики. Изучение конкретных проблем антропонимики невозможно без комплексного использования письменных и археологических источников, достижений современной лингвистики.

Антропонимический материал Киевской земли содержится в письменных, археологических, эпиграфических, нумизматических, и сфрагистических источниках. Хронологические рамки определены состоянием источников и содержанием в них антропонимического материала: появление первых русских антропонимов (IX в.) и завершение средневекового этапа развития антропонимики (XVI в.). События Киева и Киевской земли освещены в поздних северо-восточных сводах, Новгородском и Псковском летописании, летописании Великого княжества Литовского и поздних украинских сводах. Кроме летописей, антропонимические данные содержит актовый материал XIV – XVI вв., писцовые книги, церковные письменные памятники, свидетельства современников, памятники литературы. Все эти письменные источники охватывают практически всю средневековую историю Украины – Руси. Значительные антропонимические данные содержат археологические источники: берестяные грамоты, граффити, надписи на печатях, монетах, бытовых предметах и пр. Эти памятники наиболее информативны и отражают самые разнообразные аспекты жизни древнего и средневекового Киева: особенности хозяйства, быт, социальную структуру населения, культурную жизнь, политический строй, отношения с соседними землями и государствами.

До принятия христианства на Руси были распространены имена, которые отражали разнообразные качества людей, особенности их характера, поведения, языка, внешнего вида, время и очередность появления того или иного ребенка в семье, этническую принадлежность, географические названия, названия животных и пр.

Множество таких имен дошли до нас в памятниках письменности: Ждан, Неждан, Большой, Малый, Первой, Третьяк, Буян, Рябой, Кривой, Волк, Кот, Бык, Соловей и др. Большинство таких имен дошло до нас и в современных фамилиях.

Так, например, в «Повести временных лет» встречаются языческие имена у различных категорий населения – князей, бояр, воевод, посадников, дружинников, представителей духовенства и пр. Например, Мал – князь древлянский (945 г.), Добрыня – дядя князя Владимира (970, 980 гг.), Блуд (Блуды) – воевода Ярополка (980, 1018 гг.), Ратибор – посадник, боярин киевский (1079, 1081, 1095, 1102 гг.), Нерадец – убийца князя Ярополка Изяславича (1086 гг.), Славята – боярин (1095 г.), Путята – убийца князя Бориса (1095 г.), Сновид Изечевич – конюх (1097 г.) и многие другие [1].

Многие языческие имена «Повести» содержат в себе имена животных, отражают какие-либо внешние данные именуемого или связаны с какими-либо бытовыми явлениями. Например, Волчий Хвост – воевода князя Владимира (984 г.), упомянутый выше Мал – князь древлянский, Кол – посол русский в Царьграде. Некоторые языческие имена отражают этническую принадлежность своих владельцев и географические названия: Ляшко – убийца князя Бориса Владимировича (1051 г.), Варяшко – воевода (договор с греками, 980 г.), Торчин – повар Глебов и убийца его (торки – этническая группа в южной приграничной части Киевского княжества), Торчин – воевода (1100 г.), Чюдин – боярин киевский (1068, 1072 гг.) и др. [2].

После принятия христианства на Руси люди часто имели два имени – христианское, данное церковью при рождении, и языческое или древнеславянское, под которым они были известны в ближайшем окружении.

Одновременно происходил процесс приспособления новых имен к родному языку и эти приспособленные имена (т. е. в диалектном варианте) также со временем попадали в святцы. Например, в "Поучении Владимира Мономаха" Владимир – Василий Всеволодович Мономах назван славянским именем Владимир, христианским именем Василий, а также указано его родовое прозвание – Мономах. Но христианское имя Владимира Мономаха – Василий – упоминается в источниках довольно редко [3].

Очень часто ребенку в Древней Руси при рождении давали два имени еще и для того, чтобы оградить ребенка "от порчи" или "сглаза". В. Я Пропп достоверно охарактеризовал древнерусский обряд инициации имени по мотивам русских сказок. Инициация (т. е. наречение именем) воспринималась как смерть и второе рождение. Мертвая вода возвращала человеку жизненные функции, а живая – человеческий облик. Существовал даже обряд подмены новорожденного (т. е. злые духи придут за ребенком и не найдут, т. к. у него другое имя). Отсюда, и поговорка "Федот, да не тот".

Письменные источники свидетельствуют о том, что на Руси вплоть до XVI – XVII столетий люди имели по два, а то и по три имени: языческое и одно или два христианских. Из двух последних одно было явное, а второе – тайное, известное только его носителю, его духовнику и самым близким особам. Н. Костомаров отмечал, что, "например, человека, известного под именем Дмитрия, после смерти на похоронах духовники называли Федотом, а не Дмитрием" [4].

В Ипатьевской летописи (XII) ст. славянские имена встречаются уже повсеместно вместе с христианскими: "Вячеслав из Турова", "Андрей из Владимира", "Всеволодка из Городка", "Вячеслав Ярославич из Клечска", Мирослав, Володыша и др. [5].

Двухименность – один из интереснейших и сложнейших этапов развития древнерусского именослова. Принудительная христианизация только усилила этот процесс среди всего населения Древней Руси как знак протеста против насилия канонических догматов.

Данные ономастики (науки о собственных именах) свидетельствуют о том, что всякое наименование того или иного объекта являлось названием – характеристикой, т. е. определяло объект по какому-либо признаку. Те же законы отражены и в ранней древнерусской антропонимии: имя человека, как правило, должно было включать качественную характеристику. Христианское имя не выполняло этой функции. Оно было иноязычным и не сообщало достаточной информации о реальных свойствах лица. Эту информацию и обеспечивало второе, дополнительное имя. Оно русское по своей основе, и, следовательно, значимо. Таким образом, функция второго имени состояла в уточнении и конкретизации наименования человека. Вторые имена служили средством выделения человека из ряда других лиц и в тех случаях, когда было несколько лиц с одинаковыми крещеными именами. Этот процесс столкновения старых национальных и новых христианских имен отражен в письменных и археологических источниках Древней и средневековой Руси. Старые русские имена в течение длительного времени сохранялись как вторые, более известные и употребительные, чем полученные в церкви, не только у князей и бояр, но и у представителей других социальных слоев. Так, например, в псковских летописях (в которых также содержатся сведения по истории Киева и Киевской земли) можно увидеть следующие антропонимы: Василий Луковица (с. 68, 1463 г.), гонец Василий Бессонный (с. 74, 1473, 1478 гг.), мясник Федос Гоболы (с. 56, 1459 гг.), Ипатий Иголка, посол псковский (с. 194, 1474 г.), Моисей Сосанок, посол псковский (с. 210, 1474 г.) и многие другие [6].

Значительная часть исследователей считает языческие имена прозвищами, т. к. они отражали какие-то особенности их носителей. Но все же закрепление этих имен в официальных документах, передача их по наследству в знатных семьях, невзирая на отрицательное значение, заставляют сомневаться в том, что они были прозвищами. Несмотря на это, в источниках имеются примеры употребления прозвищ. Так, например, среди граффити Софии Киевской XI в. значительный интерес представляет запись

о Бояновой земле: "Месяца января, в 30, на свято Ипполита, купила землю Боянову княгиня Всеволодова, перед святою Софиею, перед попами, а тут были: попин Яким Данило, Пантелей Стипка, Михал Елисавинич, Иван Янчин, Тудор Тубынов, Илья Копылович, Тудор Борзятч..." [7].

Процесс двухименности нашел свое отражение в имени Пантелея Стипка. Здесь мы видим сочетание двух христианских имен. Одно из них Пантелей, вероятно, было церковным именем попа, а второе, также христианское (в диалектном варианте), вероятно, было его мирским именем. Аналогичный вариант мы можем увидеть в имени попа Якима: диалектное Яким (Буфимий) и мирское Данило (Даниил).

Некоторые исследователи считают, что отчества от некалендарных имен образуются иначе, чем от календарных (без помощи форманта – вич, т. е. возможен вариант "Копылов сын", но не "Копылович"). Многочисленные источники, в том числе и данная надпись, опровергают эту точку зрения. Здесь мы видим несколько отчеств, образованных от языческих имен при помощи форманта – вич. Это отчества: Неженевич (от языческого имени Нежата), Копылович (от – Копыла) и Борзятч (от – Борзята). Христианские имена, упомянутые с этими отчествами, употреблены в диалектном (национальном) варианте: Михалько (от христианского имени Михаил) и Тудор (от христианского Теодор). В антропониме Тудор Тубынов содержится, вероятно, прозвище Тубынов, происходящее от топонима (Тубынь – название местности, монастыря (?)). Аналогичную ситуацию можно увидеть и в имени Иван Янчин. Данный антропоним включает в себя христианское имя Иван (Иоанн) и прозвище Янчин. Иван Янчин – поп Андреевского ("Янчина") монастыря в Киеве, основанного Всеволодом Ярославичем в 1086 году для своей дочери Янки.

Большой интерес представляет также запись прощенника: "Михаль Скопосов, прощенник" [8]. Прощенниками на Руси называли людей, получивших исцеление, в результате какого-либо чуда и находившихся под особым покровительством церкви. Имя Михаль широко известно по

летописям и встречается среди граффити Софии Киевской. А вот Скопосов, вероятно, дедичество, промежуточная антропонимическая форма, предшествующая возникновению фамилий. Большинство фамилий в средневековой Руси развивалось из отчеств и имело патронимический характер (т. е. от отца к сыну). Господство патронимии в фамилиях приводит к тому, что отделить фамилию от отчества или дедичества весьма сложно, поэтому среди исследователей, также, нет единой точки зрения по этому вопросу. XV – XVI века – время зарождения фамилий на Руси. Для того чтобы определить фамилию какого-либо лица в средневековых источниках, необходимо знать генеалогию его рода и семьи.

Примерами надписей X – XIII веков на бытовых предметах могут служить и надписи на археологических находках из Вышгорода, свидетельствующие о развитии грамотности среди населения. Так, в 1934 году было найдено пряслице с надписью: "НЕВЕСТОЧЬ". Уникальный женский антропоним был обнаружен на пряслице, найденном в 1984 году: "БЛЯТЫ". Примером письма, аналогичного берестяным грамотам, может служить уникальная надпись на пряслице из 14 слов и 58 знаков, найденном Виталием Козюбой на усадьбе церкви (в детинце) в июне 1996 года. Текст надписи: "Чепура пита, Пилип нагу увязнив, заклав той мене. Хочу через це назад волею своею". Здесь мы видим языческое женское имя Чепура (не исключено, также, что это – прозвище, ср. "чепурной, чепурная" – аккуратная) и мужской христианский антропоним Филипп в национальном варианте (Пилип).

Таким образом, приведенные выше примеры антропонимов свидетельствуют о том, что антропонимический материал является важным источником для археологии и истории.

1. ПСРЛ. – 2-е изд. – Л., 1926.
2. Там же.
3. ПСРЛ. – 2-е изд. – Л., 1926.
4. Попович М. В. Мировоззрение древних славян. – К., 1985. – С. 68 – 71.
5. ПСРЛ. – 2-е изд. – Л., 1926.
6. Псковские летописи. – М., 1955. – Вып. 2.
7. Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV веков. – К., 1986.
8. Там же.
9. Давній Вишгород. Проспект. – Вишгород, 1998. – С. 15 – 16.

*Гончарний горн і круг та інші знаряддя
для виготовлення гончарних виробів у Вишгороді*

Завдяки своєму вдалому природному і політичному становищу у Вишгороді в XI ст. виник великий гончарний центр. Багаті поклади якісної глини вздовж заплав Дніпра і Десни, які були великими транспортними шляхами Східної Європи, а також знаходження Вишгорода поблизу Києва, створювали умови для розвитку гончарної справи і збуту продукції. Найбільш цікаві знахідки були зроблені на південь та на південний захід від укріпленого дитинця давньоруського міста поблизу храму св. Бориса і Гліба і в районі вулиці Калнишевського. Давній гончарний центр знаходився між вулицями Шолуденко і Межигірського Спасу. У 1990 р. в процесі розкопок були знайдені садиби гончарів, гончарні горни і вироби з глини: посуд, писанки, плитки для підлоги, іграшки. Крім того тут трапилися звичайні знахідки, які відображають побут мешканців: залізні ножі, наконечники стріл, стремена, пряжки, кільця, замки і ключі, скляні браслети і кубки, сланцеві пряслиця, прикраси з мідних сплавів, “писала” або “силоси” для письма тощо.

Дослідники Вишгорода підкреслюють, що масштаб гончарного виробництва XI-XII ст. значно перевищував місцеві потреби. П.Толочко вважає, що вишгородські гончарі мали вихід на широкий ринок. Р.Орлов стверджує, що значна кількість посуду використовувалася в якості тари для натурального податку-даннини через те, що Вишгород з середини X ст. збирав податок зі всієї древлянської землі. У такому випадку тари, що відповідала державній системі мір, було досить багато. Через це бажано докладно зупинитися на огляді знарядь праці, за допомогою яких виготовлявся вишгородський посуд.

Керамічне виробництво, яке сягає технологічними традиціями в глибину віків, до останнього часу базувалося на елементарній основі. Процес виготовлення керамічного посуду складався з чотирьох поступових операцій. Перша — це підготовка сировини для виготовлення виробу, тобто приготування спеціальної глиняної маси. Друга операція — це формування самого виробу. Третя операція складається з різноманітної обробки поверхні технічного і декоративного призначення. Четверта операція — це випалювання, яке забезпечує фізико-хімічні перетворення в глиняній масі і завершує виготовлення керамічного виробу.

З історії керамічного виробництва і даних етнографії відомо, що спеціальні технічні пристрої використовувалися лише у другій та четвертій операціях технологічного процесу. Це гончарний круг для надання виробу форми і гончарний горн для випалювання. Будь-яких додаткових спеціальних інструментів у гончаря зазвичай не було. Для вирівнювання поверхні глиняного тіста використовувався шматок овечої шкіри, змочений водою, а для обробки вінчиків та інших профільних елементів застосовувалися дерев'яні сегменти, дощечки, а інколи просто тріски.

Більшість відомого нам давньоруського посуду виготовлено на ручному гончарному крузі. Перехід від ліпної кераміки до кружальної відбувся наприкінці IX — початку X ст. (Рибаков, 1948). Серед археологічних матеріалів будь-яких залишків гончарних крутів або їхніх деталей не збереглося через нетривкий матеріал для їх виготовлення — дерево. Реконструювати давньоруський круг можна за його відбитками на денцях посуду, засобами формування та за етнографічними даними.

Гончарний круг складався з дерев'яного кола діаметром 15-20 см., насадженого на вертикальну дерев'яну вісь (*веретено* або *шпиль* — *етнограф.*), невеликої лавки (ослона) і товстої дошки з отвором для нижнього кінця вісі. Під час роботи гончар сидів на лаві й обертав коло лівою рукою, а правою формувал посуд (*гончарював* — *етнограф.*). На цьому крузі всі різновиди посуду виготовлялися не шляхом витягування з одного

шматка глини, як це стало можливим з упровадженням більш швидкого ножного круга в XIV-XV ст., а ліпленням з глиняних стрічок. Такі заготовки спірально накладалися одна на одну, а потім загладжувалися за допомогою обертання круга. Ця т. зв. стрічкова техніка формування простежується на великій кількості давньоруського посуду. У місцях з'єднання стрічок стінки горщиків зазвичай більш тонкі і більш піддатливі для розлому. Для полегшення зняття виробів з круга, останній часто посипали піском або попелом.

У IX-XII ст. технічні навички давньоруських гончарів змінювалися завдяки вдосконаленню гончарного круга. Вважається, що у Давній Русі існувало кілька варіантів гончарного круга, які в технічному відношенні не дуже помітно відрізнялися один від одного.

Різновидом ручного круга був т. зв. круг важкого типу, який мав значно більший діаметр і швидше обертася. З такого круга сформований посуд зрізався ниткою, від якої на денці залишалися дугоподібні сліди. На території сучасної України цим кругом користувалися рідко.

Випалювали гончарні вироби в печах або в спеціальних гончарних печах — горнах (*горно* або *горен* — *етнограф.*). Внаслідок випалювання в печі стінки виробів пропікалися не на всю товщу, і навпаки в горні випалювання було більш сильним та рівномірним. Давньоруські горни відносилися до двох типів: двоюрусних і горизонтальних. При двоюрусній конструкції знизу знаходилася топочна камера, відокремлена від верхньої камери для завантаження посуду черенем з наскрізними отворами для проходження полум'я. У горизонтальних горнах топка розміщувалася в передній частині, звідки по жаропровідним каналам гарячі гази з полум'ям поступали до випалювальної камери. Існує висловлення Б.Рибаковим у 1948 р. точка зору щодо більш досконалого характеру горнів з горизонтальною топкою. Прикладом для дослідника був горн, розкопаний В.Хвойкою в Білгородці. Проте, на думку О.Бобринського (1991 р.), в Східній Європі такі горни зафіксовані лише за етнографічними матеріалами. Всі досліджені на 2002 р.

горни у Вишгороді, Білгородці, Автуничах, Григорівці та інших досліджених пунктах XI-XIII ст. мають виключно вертикальну подачу газів та полум'я.

Вперше вишгородські горни були виявлені експедицією Інституту археології АН УРСР 12-15 вересня 1936 р., яка працювала під керівництвом Т.Мовчанівського. спостереженнями встановлено, що на південь від городища на пологому плато, яке було перерізане ярами (давні рови і вали – ?), у великій кількості траплялися уламки посуду та інші речі часів Київської Русі. На схилах давнього неглибокого яру, можливо, розмитого водою рову, що проходив з півночі на південь і захищав “окольне” місто із заходу, простежено кілька місць з виходами на поверхню шматків печини, попелу, керамічних шлаків, уламків посуду. Тут були простежені всі ознаки місцезнаходження гончарних горнів.

Перший горн (1936 р.) досліджено на західному схилі яру. Масивна конструкція зведена на шарі глини завтовшки 15 см. і витягнута за віссю схід-захід. Збереглася лише західна частина посудної камери, частина з боку топки була зруйнована розмивом схилу яра. Верхня камера мала сферичну форму, збереглася на висоту до 56 см, була завширшки і завдовжки близько 1 м. Видовжений стовп-розсікувач ділив топку на дві камери – північну і південну. На опорний стовп (козел) та на стінки горну спиралася решітка, тобто черинь завтовшки 10-16 см. із наскрізними отворами діаметром 6-9 см. Вище решітки стінки посудної камери майже не збереглися. Глина горну добре випалена до стану міцної печини червоного кольору. В камері серед уламків череня знайдено велику кількість гончарних горщиків з лінійним і хвилястим орнаментом.

На східному схилі того ж яру було знайдено другий горн, від якого добре збереглася лише топочна камера. Будова мала в плані грушоподібну форму, видовжену з півночі на південь. Челюсті (жерело) печі виходили на південь. Довжина горна становила 3,8 м., ширина з боку челюстів 1,5 м., з протилежного – близько 2 м. посередині топки стояла опора завтовшки 35-50 см., яка підтримувала черинь. Опора або козел перетинала топку і не

доходила до челюстів за 80 см. Топочна камера була розділена на дві частини, мала спільну підтопку (*пригребицю – етнограф.*). Знайдений другий горн був побудований на місці попереднього або був капітально відремонтований. Від попереднього залишилися уламки зруйнованого череня з отворами в шарі під топкою більш пізнього горну.

Другий ряд горнів було знайдено біля першого ряду на південному схилі яру, що проходив із заходу на схід і, можливо, являв собою залишки давнього рову. Тут помічено на поверхні ґрунту з десятків плям, печина, вугілля, зола, керамічні шлаки і битий посуд.

Одна з плям досліджувалася у 1937 р. Відразу під орним шаром на глибині 15-20 см. знаходилася нижня частина горну. Він також мав грушоподібну форму, видовжену за лінією північ-південь. Топка горну виходила на схил яру (північ). При спорудженні цей факт було враховано з метою покращення тяги. Довжина горну 3,25 м., ширина близько 2 м. Козел мав товщину 35 см., а стінки – 20-30 см. Через високу температуру стінки і черинь були вкриті склоподібним шлаком. У південній частині посудної камери знайдено багато плиток пісковика. Можливо, вони походили з конструкції тильної частини горну. Одна з плиток мала два отвори, що вказує на її використання в якості затулки. Біля горну в трьох ямах-глинищах зберігалися запаси глини, уламки глиняного гончарного знаряддя, а також багато бракованого посуду.

Дослідження Вишгорода було поновлено в 1947 р. В.Довженком. у 60-ті рр. XX ст. вишгородське гончарне виробництво привернуло увагу О.Бобринського, П.Толочка і В.Довженка, які розкопали один горн і відмітили півтора десятка плям від горнів. Найбільш значного результату досліджень гончарного виробництва досягнуто в 90-ті рр. XX ст. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Р.Орлова. У 1990 р. під час досліджень котловану будівництва 72-х квартирних будинку, на площі 1600 м² (за адресою вул. Межигірського Спасу, 9), крім 6 жител і 152 будівель господарчого призначення, було досліджено 6 горнів. В

тому ж році у сусідній садибі (№ 11) був знайдений ще один горн. Один з горнів завалився під час випалу горщиків і його не поновлювали. Під завалом верхньої камери (*кабиці – етногр.*) було знайдено 13 слабко випалених горщиків. У 1992 р. поруч із розкопом 1990 р. було знайдено ще 3 горни: два зруйнованих і один з цілою випаловальною камерою та напівзруйнованою верхньою. Цей горн виявився найбільшим з усіх досліджених, він мав діаметр посудної камери близько 2,5 м. Ще один горн був досліджений в 1995 р. поруч, на території садиби № 11. В топочній камері горну знайдено цілого горщика. В тому ж році на території інституту “Електронпроект” під час земляних (неузгоджених) робіт зруйновано ще два горни або один горн, що зазнав декількох ремонтів. Горн було частково досліджено експедицією Інституту археології. Таким чином, за період 1990-1995 рр. була отримана повноцінна інформація про 12 горнів доби Київської Русі.

Ще один горн XI-XII ст. був майже повністю зруйнований під час земляних робіт по вул. Ватутіна, 23, які були кваліфіковані державними органами охорони пам'яток як грубе порушення умов узгодження будівництва. У 2000 р. фрагмент горну був досліджений співробітниками Вишгородського історико-культурного заповідника.

З останніх досліджень привертають увагу розвали печини в траншеях газопроводу по вул. Межигірського Спасу, зафіксовані В.Козюбою в 2002 р. Це також можуть бути залишки горнів. Зовсім несподіваною знахідкою 2002 р. виявився доброї збереженості горн першої чверті XVII ст. на садибі поруч з горнами XI-XIII ст. (В.Козюба, Р.Орлов, А.Чекановський). цей горн належить до періоду відновлення Вишгорода в 1607-1608 рр. як містечка і замка київським хорунжим Гойським.

При спорудженні горнів використовувалися кілки, каркас із дощок або глиняні блоки, навколо зводили плетені стіни з перекриттям. Дослідникам вдалося простежити і реконструювати етапи спорудження горнів з розсікачем (козлом). У викопану під конструкцію горну яму за периметром стін та розсікача забивали невеликі кілки, і в центрі – великий кіл. Все це

обмазувалося глиною. Потім, відступивши від стін ями на 15 см., вбивалися кілочки для тину, який також обмазувався глиною, а простір між котлованом і тином забивався материковою глиною. Наземна частина горну обмазувалася з домішками глиняних вальків. Ця конструкція випалювалася, потім споруджувався розсікач – опорний стовп (козел) для череня з продуками на висоті близько 40 см. від дна (*низ – етногр.*). При спорудженні розсікача використовувалися дошки-опалубки.

За сучасними уявленнями давньоруські гончарні горни були маломісткими. Ймовірно, більш потужні горни було важко виготовляти лише з глини, а цегла використовувалася лише з пізнього середньовіччя. Саме цим пояснюються численні ремонти давньоруських горнів, сліди яких добре фіксуються під час розкопок.

Важливий матеріал про соціальну організацію гончарного виробництва містять залишки садиб гончарів. Унікальність розкопок 1990 р. полягає в тому, що археологам пощастило дослідити 50 м. вулиці, по обидва боки якої були розташовані садиби гончарів з житлами і горнами. Садиби були розгороджені частоколами. Крім цілих горнів знайдено було зруйновані зі слідами ремонтів та ямами (глинищами), забитими відходами виробництва. В одному з жител навіть збереглася ціла глинобитна піч, яка, на жаль, не була музеєфікована.

Багаторічні дослідження (з 1934 р.) безперечно довели, що у Вишгороді в XI-XII ст. існував окремий район ремісників-гончарів, найбільший з відомих у Київській Русі. Можна вважати, що велика кількість горнів забезпечувала посудом, у т. ч. з поливою, та іншими категоріями керамічних виробів (писанками, іграшками, плитками для підлоги) не лише мешканців Вишгорода. Продукція вишгородських гончарів, очевидно, знаходила збут у Києві та інших містах Середнього Подніпров'я. Проте з'ясувати характер поширення виробів вишгородського гончарного центра неможливо, не вирішивши призначення клейміння (тавування) денця посуду.

1. Колчин Б.А. Гончарное дело. //Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 272-273.
2. Кучера М.П. Керамика. //Археология Украинской ССР. Том 3. Раннеславянский и древнерусский периоды. – К., 1986. – С. 446-455.
3. Орлов Р. Вишгородські гончарі. //Газета “Вишгород” від 7 березня 1997 р. – С. 7.
4. Орлов Р., Терпиловський Р. Давній Вишгород Проспект. – Вишгород, 1998. – 24 с.
5. Петрашенко В.О. Кераміка та гончарна справа. //Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 111-121.
6. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – 792 с.

Історичний зв'язок Вишгородського

Борисоглібського і Київського Кирилівського соборів

Численні давньоруські пам'ятники схожі між собою архітектурною та живописною програмою. Крім того, багато культових споруд мають цікаві історичні зв'язки.

Дослідження історії та живопису Київської Кирилівської церкви, яка була збудована князем Всеволодом Ольговичем у XII ст., приводять до висновку, що храм мав Борисоглібський приділ. Існують навіть окремі свідчення щодо існування на території Кирилівського монастиря церкви Бориса і Гліба [1].

Сьогодні практично неможливо говорити про існування церкви Бориса і Гліба, проте цілком можливо знайти підтвердження присутності прибудови чи приділа, присвяченого Борису і Глібу.

Князь Всеволод, за часів якого (1140-1146) була збудована Кирилівська церква, був хитрим і амбіційним політиком. Він активно насаджував руський Єпископат, тим самим привертаючи до себе симпатії вищих прошарків київської громади. Всеволод споруджував собор на честь свого духовного патрона Кирила і, звичайно, впливав на формування його іконографії і архітектури. Напевно, він наполягав і на присутності в архітектурно-живописній програмі нещодавно канонізованих, але вже популярних на Русі мучеників Бориса і Гліба, що були його родичами.

У 1115 р. батько князя Всеволода Олег Святославич разом зі своїми братами – двоюрідним – Володимиром (Мономахом) і рідним – Давидом, приймав участь у перенесенні святих мощей братів-мучеників Бориса і Гліба. Учасники цієї церковно-політичної акції були давніми політичними суперниками. Між Володимиром, з одного боку, і Олегом та Давидом, з іншого, сталася суперечка щодо місця, на якому має стояти рака із мощами.

Володимир наполягав на встановленні раки у центрі собору, де планував поставити срібний терем, Олег і Давид пропонували праву, тобто південну частину храму. Саме там були влаштовані спеціальні ніші-аркасолії. Крім того, ще в 1072 р. цю частину храму призначив для раки князь Святослав, учасник церемонії перенесення останків Бориса і Гліба до дерев'яної церкви, батько Олега і Давида. Тому під час суперечки Давид говорив: "Де ото мій отець назначив" [2]. Брати не змогли дійти згоди і змушені були кинути жереб. Фортуна була прихильна до Олега й Давида. Гробниці влаштували в південних аркасоліях Борисоглібського собору, де вони і простояли до 1240 р. Коли під час навали хана Батия храм зруйнували, моці були сховані у невідомому місці.

Відомо, що напередодні перенесення мощей кам'яна церква Бориса і Гліба була освячена. "А коли вони одспівали обідню, вони обідали в Олега (Святославича) і пили. І була учта велика, і годували вбогих і прочан три дні" [3]. Князь Олег частував присутніх на церемонії, тобто хазяйнував у Вишгороді. Саме Олегу Святославичу належить честь остаточної добудови грандіозного храму-мавзолею Бориса і Гліба у Вишгороді, закладеного його батьком, і потім невдало продовженого дядьком Всеволодом. Майже доведена до кінця, споруда Всеволода Ярославича (батька Володимира Мономаха) зруйнувалася. Тому, незважаючи на те, що Олег не заснував, а тільки добудував храм батька і дядька, він є донатором храму. Не випадково, що син Олега – Всеволод Ольгович – несподівано захворівши і стоячи на порозі смерті, наказав везти себе до Вишгорода, де й помер 1 серпня 1146 р. Поховали його у Вишгородській церкві Бориса і Гліба.

З літопису дізнаємося, що син князя Всеволода й онук Олега Великий князь Святослав, один з головних персонажів славетної поеми "Слово о полку Ігоревім", поїхав до Вишгорода вклонитися мученикам напередодні свята Бориса і Гліба, 22 липня 1194 р., і увійшовши до церкви, зі сльозами поцілував святу раку. Після цього він прийшов до батьківської гробниці й хотів увійти, як завжди. Але піп одійшов із ключем, і Святослав, не

дочекавшись, поїхав із досадою в душі, що не вклонився батьківському гробу. І приїхав до Києва. "У суботу ж поїхав до Святих мучеників (Бориса і Гліба), до церкви, що є тут коло (храму) Святого Кирила, яко останню службу свою одправляючи" [4]. Цей запис у літописі прямо вказує на існування церкви (можливо, йшла мова про приділ, прибудову) святих мучеників на території Кирилівського монастиря. Вірогідно, що саме Святослав на пам'ять про діда Олега Святославича, що приймав участь у перенесенні останків Бориса і Гліба і був донатором Борисоглібського храму, а також про батька Всеволода Ольговича, похованого у Вишгородському Борисоглібському соборі, наказав заснувати в Кирилівському монастирі приділ (прибудову) на честь Бориса і Гліба.

Відомий київський археолог М.Холостенко, який досліджував Кирилівський храм у 60-ті рр., знайшов залишки фундаментів прибудови з південного фасаду собору. Мабуть, саме на цей приділ вказує літопис 1194 р., називаючи його церквою Бориса і Гліба.

Повернемося знову до фундатора собору і замовника розписів Всеволода Ольговича і спробуємо відшукати ознаки приділу Бориса і Гліба у самому Кирилівському храмі, посиляючись на те, що Всеволод – продовжувач справи свого діда Святослава і батька Олега – не міг залишити поза увагою культ Бориса і Гліба.

Пошуки зображень святих мучеників у Кирилівській церкві треба зосередити у південному нефі, спираючись на те, що раки Бориса і Гліба у Вишгородському соборі знаходилися саме у південній його частині. У південному нефі, на південному пілоні середнього опорного стовпа трансепту збереглося зображення святого, в якому можна припустити образ князя Бориса. Верхня частина фігури відмінно збереглася у фресці XII ст.: над головою жовтий німб, кучеряве волосся, короткі вуса і борода темного кольору. На плечах – плащ-корзно з фібулою на правому плечі. Одежа під плащем багато інкрустована дорогоцінним камінням. Вбрання нагадує давньоруський князівський одяг. У правій руці, що піднята на рівень грудей,

- хрест. Присутність хреста вказує на те, що зображений – мученик, багате світське вбрання – на його вищу ієрархічну належність. Якщо ми приймемо до уваги, що у XII ст. канонізованих князів, крім Бориса і Гліба, не було, можна припустити, що перед нами – руський князь-мученик Борис, тому що князя Гліба зображують без вусів і бороди. Якщо припущення вірне, то поруч із фігурою Бориса повинно знаходитися зображення його брата Гліба. Але у фресці такого зображення не знаходимо. Мабуть, постать князя Гліба була виконана навпроти, на південному пілоні виступаючого з південної стіни стовпа. Сьогодні там знаходиться монументальний темперний портрет XVIII ст., дослідження якого у інфрачервоних променях виявило існування фрескового зображення якогось святого, можливо, Гліба.

Проти викладеної версії можуть виступати деякі факти. По-перше, на голові ймовірного Бориса нема князівської шапочки з випушкою, яку ми звикли бачити на пізніших зображеннях святого; по-друге, на тих же пізніх зображеннях обличчя Бориса і Гліба сяють лагідністю та невинністю, навпроти перед нами пристрасний образ, що підкреслено темними вохристими мазками.

Отже, спираючись тільки на зображення, що збереглися з XII ст., неможливо стверджувати, що Борисоглібський приділ дійсно існував, але враховуючи пряме посилення у літописі, а також вищезгадані історичні зв'язки, ми можемо з великою вірогідністю вказувати на присутність такого присвячення у Кирилівській церкві.

Могильники давньоруського Вишгорода

Кожна поселенська структура складається, в першу чергу, з двох основних частин: житлової зони та некрополя – “міста мертвих”. У цьому відношенні давньоруський Вишгород не становив виключення. Адже за часів Київської Русі він був значним урбаністичним центром, де знаходилося не одне кладовище (у зв'язку з розмірами міста). На жаль, постійні наступні перебудови та нові забудови знищили у значній мірі старий історичний ландшафт, у тому числі й велику кількість давніх поховань. А це, слід визнати, реальна доля переважної більшості довготривалих поселенських структур. Не сприяла збереженню старожитностей і відсутність спеціальної археологічної служби. Тому протягом десятиліть будівельники та приватні особи могли на свій розсуд проводити будь-які земляні роботи.

Але для подальшої реконструкції літописного Вишгорода слід використовувати всю наявну інформацію, в тому числі й стосовно середньовічних могильників. Крім того, матеріали поховань дозволяють доповнити дані і про різні сторони життя населення тих часів (соціальний склад, етнічна приналежність, віросповідання жителів і т. ін.).

На території міста епізодичні роботи з дослідження поховань домонгольських часів велися в різні роки XIX–XX ст. Основна інформація про них міститься в роботах В.Антоновича “Археологическая карта Киевской губернии” (М., 1895) та В.Довженка “Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934–1947 рр.” (Археологія, 1950, т. 3).

Так, В.Антонович ще у 1874 р. на території міста зафіксував залишки двох курганных груп: в урочищі “Костина нивка” – 3 насипи, в урочищі “Батишева могила” (більш пізня назва “Могилки у Ставках”) – 96. У першій з названих груп тоді ж було розкопано 2 кургани, а в другій – 1. В одному випадку виявлено три поховання, в інших – по одному. Поховання за

обрядом інгумації були здійснені в ямах, померлі були випростані на спині, головами орієнтовані в західному напрямі. Стінки поховальних ям, за свідченням дослідника, були обмазані глиною – звичай досить нетиповий для середньодніпровських територій. Під головами померлих насипано тонкий шар білого піску. Фіксація над кістками слідів дерева дозволяє вбачати наявність домовин.

В районі другої курганної групи, що знаходилася за 500 м. на північ від городища, роботи проводилися і в 1936 р. Курганних насипів на цей час вже не збереглося, але безпосереднє розташування могил у районі вищезгаданого, язичницького у своїй основі, кладовища не дозволяє вбачати у нижчеописаних комплексах християнські поховання – таке “близьке сусідство” було неможливим. На те, що в цьому місці поховання були в минулому підкурганными, вказує і наявність різноманітного поховального інвентаря (переважна більшість християнських поховань була безінвентарною).

Всі ці поховання, як і попередні, були здійснені за обрядом інгумації у могильних ямах (в одному випадку зафіксована її глибина – 1 м.). У трьох випадках виявлена західна орієнтація померлих, а в одному – східна, що є нетиповим для східнослов'янської поховальної обрядовості. Тут теж виявлені залишки дерев'яних домовин.

Лише в одному випадку не виявлено супроводжуючого інвентаря. А в похованні № 1 знайдені залізні кресало, ніж із залишками дерев'яного руків'я та бронзове кільце із залишками тканини на поверхні. Всі ці речі могли утримуватися якраз на поясі зі згаданої тканини, але були знайдені праворуч від голови. Це дає змогу розглядати їх як поховальний дарунок померлому перед його дорогою у “потойбічний світ”. У похованні № 2, яке у верхній частині було знищене земляними господарчими роботами, знайдено у головах перекинутий гончарний горщик, в якому, можливо, знаходилася їжа для померлого. У заповненні могили виявлено кілька уламків горщиків, вінця від амфори та ціла амфора. Можливо, це сліди поминальної “страви”, яку під

час похорону родичі померлого поклали безпосередньо після опускання його до могили. А в похованні № 3 з обох боків черепа виявлено 2 срібних скроневих кільця, що вказує на поховання тут жінки – адже такі прикраси були найбільш популярні серед жінок давньої Русі.

Та цими даними інформація стосовно вишгородських курганів не обмежується. Зокрема, дослідник київських курганів Я.Волошинський, що працював у другій половині XIX ст., повідомляв про роботи у Вишгороді професора Ставровського, котрому вдалося розкопати ще один курган. У ньому виявлені дубові зруби, кінський остов, людський кістяк, вуглики. На жаль, це й уся інформація про вельми цікавий комплекс так званого зрубного поховання військової еліти ранньої Київської Русі. Поховання воїна з конем належить до другої групи дружинних поховань (за класифікацією Д.Бліфельда).

Крім того, три підкурганні поховання у домовинах були розкопані в 1933-1934 рр. Ф.Мовчанівським у районі р. Матросівки. Померлі були випростані на спині, орієнтовані головами на захід. В одному з поховань знайдено залишки тканин, а в двох інших – дрібні речі: два кільця, залишки якихось прикрас. Судячи з фіксації дерев'яних домовин, поховання здійснювалися у могильних ямах.

Досить цікавий комплекс був зафіксований під час будівельних робіт у 2,5 км. на південний схід від городища у 1985 р. Нижче рівня сучасної поверхні були випадково виявлені людські кістки, скандинавська черепаковидна фібула, брактеат, скроневе кільце з пастовими намистинами. Ймовірно, це були залишки підкурганного жіночого поховання у могильній ямі. Померла, мабуть, була скандинавкою за походженням.

(Дякуємо В.Зоценку за інформацію, надану в двох останніх випадках).

Серед християнських поховань, без сумніву, найбільш відомими (і не лише у Вишгороді) були поховання Бориса і Гліба – перших давньоруських святих. Ось як літопис описує перенесення їхніх гробниць до нового храму, що відбулося в 1072 р.:

“Отож, узявши спершу Бориса у дерев’яній раці, Ізяслав, і Святослав, і Всеволод підняли (ї) на плечі свої і понесли його. Попереду йшли чорноризці, свічки тримаючи в руках, а за ними – диякони з кадилами, а після цього – пресвітери, а за ними – єпископи з митрополитом, і за ними, раку несучи, йшли (князі). І принісши його до нової церкви, відкрили вони раку. І наповнилася церква пахощами гарними, приємними. І побачивши се, прославили вони Бога. А митрополита страх обійняв, бо він нетвердо вірував у них (Бориса і Гліба), і впавши ниць, він просив прощення. І поцілувавши мощі його (Бориса), поклали його у раку кам’яну.

А після цього, взявши Гліба в раці кам’яній, поставили його на сани, і взявши за мотузки, повезли його. Коли були вони у дверях, стала труна не проходячи. І повеліли народові волати: “Господи, помилуй”, і повезли (його).

І поклали їх місяця травня у двадцятий (день), і одспівавши літургію, обідали брати ще всі вкупі (князі – О.М.), кожен із боярами своїми, і в любові великій” (цитування за Л.Махновцем).

У цьому літописному повідомленні, окрім самого факту перепоховання, маємо ще й досить інформації про сам ритуал такого діяння, що теж важливо для загального розуміння обрядовості.

Навколо сучасного храму Р.Орловим виявлено значну кількість християнських поховань. І хоч у своїй масі вони належать до недавніх століть, можливо, подальші дослідження дадуть змогу відкрити й могили давньоруського періоду.

Але ще в 1853 р. на городищі, на городі місцевого священика, тобто в районі храму, був знайдений саркофаг з овруцького шиферу – сланцю червоного кольору. Його стінки скріплювалися металевими скобами. Біля померлого знайдена бронзова церковна печатка, а на руці – перстень. Вірогідно, тут був похований священнослужитель доби Київської Русі досить високого рангу (на це вказує кам’яна конструкція гробниці).

Наведені вище свідчення про давньоруські могильники вказують на них як ще на одне з джерел стосовно історії Вишгорода перших століть II

тисячоліття н. е. (і, мабуть, для більш ранніх часів також). Ці археологічні матеріали слід використовувати разом з іншими знахідками. Подальше вивчення розглянутої категорії пам’яток, без сумніву, доповнить інформацію про одне з відомих міст доби Київської Русі.

*Генеалогія Бориса і Гліба в контексті
русько-візантійських стосунків першої половини XI ст.*

Питання про походження Бориса і Гліба по материнській лінії цікавить істориків з часів В.Татищева, котрий наводить свідчення Іоакимівського літопису, що ці княжичі народилися від візантійської царівни Анни. В.Соловйов звернув увагу на те, що аналогічна звістка міститься у Тверському літописі; походженням Бориса від Анни, на його думку, можна пояснити низку літописних свідчень про перевагу, яку надавав Володимир Борисові серед своїх інших синів, про непокору Ярослава батькові напередодні смерті останнього, про юний вік Бориса на час його загибелі, про царське походження княжича, котрий “свється цесарськи”. Історик висловив припущення, що Володимир намірявся передати Борисові київський стіл як сину царівни, народженому у християнському, тобто законному шлюбі; це припущення поділяв також М.Грушевський. Законними спадкоємцями київського престолу розглядає Бориса і Гліба польський історик А.Поппе, котрий вважає правдивими свідчення названих літописів про народження княжичів Анною.

Всі інші літописи, в тому числі “Повість минулих літ”, не згадують про народження Анною дітей, а матір’ю Бориса і Гліба називають якусь “болгариню”. Однак Анна жила на Русі з 99 по 1011 рр., а юнацький вік Бориса і отроцтво Гліба, на яких одноставно наголошують всі джерела, укладаються лише в ці хронологічні межі. Слід звернути увагу і на християнське ім’я Бориса – Роман, адже іменування дітей у княжій родині відбивало певну політичну програму (І.Чичуров). Це ім’я Борис міг отримати на честь свого діда Романа II, що підкреслювало “ромейське” походження княжича і декларувало його право на київський стіл як прямого нащадка порфірородних базилевсів – правителів християнської ойкумени. Згідно з

візантійською імперською доктриною чужоземний правитель-неофіт і його спадкоємці включалися в систему духовної, ритуальної спорідненості з імператором – “хрещеним батьком” сім’ї православних держав. У даному випадку духовна спорідненість була підкріплена кровною, що ставило дітей Анни на вищій щабель владної ієрархії. У цьому зв’язку симптоматичним є мовчання про потомство Анни не лише давньоруських, а й візантійських джерел; останні коротко сповіщають про її народження, заміжжя та смерть, не згадуючи навіть про роль Анни в християнізації Русі. Тим часом давньоруська писемність зберегла відлуння глорифікації Анни: княгиня постає героїнею корсунської версії навернення Володимира, його напарницею у державних справах. Анна була співавторкою Володимира в укладанні церковного Уставу, що засвідчено у його вступній статті в Уставі також зазначено, що Анна дала значні пожертвування на Десятинну церкву. Окремим записом літопис відзначив смерть “цариці Володимирової”, котра була похована поруч із чоловіком у Десятинній церкві.

Високий соціальний статус Анни відзначають також сучасні добі Володимира і Ярослава іноземні джерела. В хроніці Тітмара Мерзебургського підкреслюється роль Анни в особистому наверненні Володимира, а арабський хроніст Ях’я Антіохійський свідчить про те, що Анна “побудувала багато церков у країні русів”. Із західноєвропейських анналів відомі також дипломатичні контакти Анни з германським імператором Оттоном III, чие посольство вона приймала у Києві у 989-990 рр.

Втім, хоча писемні джерела й відбили певною мірою внесок жінки Володимира у християнізацію Русі, ім’я її, на відміну від княгині Ольги, фактично залишається у сутінках, канонізації Анна не удостоєна. Причину забуття заслуг Анни та мовчання джерел про її потомство слід вбачати у сфері політичних стосунків Русі і Візантії, причому зацікавленою стороною у цьому був Константинополь. Дана проблема набула актуальності за часів утвердження на троні Константина IX Мономаха. Після шлюбу Володимира і

Анни, аж до смерті її братів Василя II і Константина VIII, стосунки Русі і Візантії мали дружній характер. Вони почали псуватися після смерті братів Анни, коли візантійський трон посідають базилевси, не пов'язані родинними зв'язками з київським двором, привілеї якого, зумовлені згаданим Ях'єю "договором про свояцтво", що був укладений наприкінці X ст., візантійці починають "забувати". Це спричинило останню русько-візантійську війну 1043 р., коли Володимир Ярославич здійснив похід на Константинополь (Г.Літаврін). Хоча Русь зазнала поразки, війна несподівано завершилася, здавалось би, вигідним для неї династичним шлюбом Всеволода Ярославича і дочки Константина IX. Втім, можна думати, що Ярослав, котрий програв війну, змушений був піти на вагомішу поступку такого ж роду. Очевидно, київський двір відмовився від своїх династичних домагань, задовольнившись шлюбом сина Ярослава з дочкою нового базилевса, котра не мала престижу порфірородних; цей шлюб лише частково компенсував втрачені привілеї споріднених через Анну з Македонською династією Рюриковичів. За таких умов не могло бути й гадки як про глорифікацію Анни, так і про документальні свідчення щодо народження нею синів, котрі були останніми представниками Македонської династії по чоловічій лінії. Ймовірно, це відбулося у мирному договорі, й у відповідність з офіційним курсом були приведені писемні джерела.

Однак маємо важливе джерело, якого не торкнулися пізніші редагування – йдеться про розпис Софії Київської, позначений актуальною історичною проблематикою. У всіх ланках декоративної системи собору простежується послідовна глорифікація Володимира й Анни, яка здійснюється у відповідності зі середньовічною ментальністю і жанрово-іконографічними канонами. Згадана проблематика подана тут в образно-літургійному контексті, із застосуванням в релігійних сюжетах символічних паралелей і прообразів, що торкаються давньоруської історії [1].

Для нашої теми особливий інтерес має розпис північного Георгіївського вівтаря собору. Ключові композиції тут винесені на віму – "Цариця

Олександра перед св. Георгієм" і "Допит Георгія Діоклетіаном". З огляду на те, що північна половина храму традиційно вважалася "жіночою", мученицький подвиг цариці Олександри може служити прообразом християнського подвижництва цариці Анни, котра згідно з візантійською традицією була коронована під час заручин з Володимиром. Під згаданими сюжетами попарно написані у медальйонах чотири мученики на протилежних стінах віми – один проти одного фігурують двоє юнаків і двоє отроків. Таким чином, ці сюжети поєднуються за характерним для тогочасної літератури і мистецтва принципом композиційної симетрії, своєрідної смислової рими. Біля зображення юнака на північній стіні ще в минулому столітті зберігалось ім'я – Роман, відтворене в олійному записі середини XIX ст. Навпроти Романа, на протилежній стіні, – образ юного святого, біля котрого читається ім'я Давид. Під останнім – постать Василя Великого, іконографія якого настільки традиційна, що персоніфікація не викликає жодних сумнівів. Отже, під сценами діянь Георгія і Олександри написані патрональні святі Володимира (Василя), Бориса (Романа) і Гліба (Давида), що дозволяє вбачати в названих князичах синів Анни: стінопис собору може сакралізувати лише християнську сім'ю Володимира.

Таким чином, розпис Софії Київської є найбільш раннім оригінальним джерелом, в якому знайшла відображення реальна генеалогія Бориса і Гліба, котра свідчить про високий династичний статус Рюриковичів у візантійській співдружності держав (The Byzantine Commonwealth). До війни 1043 р. київські державці через Анну, Бориса і Гліба мали династичні привілеї перед базилевсами, котрі прийшли на зміну Македонській династії і не були відзначені "порфірородністю", яка підкреслювала харизматичний характер влади Рюриковичів. Це йшло врозріз із візантійською ідейно-політичною доктриною, згідно якої "базилевс і автократор ромейв має дароване йому Богом право першості серед усіма іншими державцями". Status quo був відновлений після війни 1043 р., коли Русь знову змусили визнати авторитет і першість базилевса в ієрархії християнських державців.

1. Никитенко Н.Н. Историческая проблематика в росписи Софии Киевской. Автореф. диссерт. на соиск. уч. степ. канд. историч. наук. – М., 1992.

Т.Шевченко на Вишгородщині

Коли ми говоримо сьогодні про історію Вишгорода, то слід зазначити, що вивчення його історичного минулого почалося найбільш активно та методично в 40-х роках XIX століття.

На той час у Києві вже були цінителі та збирачі старовини: перший ректор новоствореного університету Св. Володимира *М. Максимович*, ректор Духовної академії *І. Борисов*, нумізмат *барон де Шодуар*, піклувальник учбового округу князь *С.Давидов*, завідувач генерал-губернаторської канцелярії *М.Писарев*, історик *М.Берлінський*, археолог *К.Лохвицький* та інші. З ними зблизився *Іван Фундуклей*.

У 1843 році, завдяки клопотанням генерал-губернатора Бібікова було *дозволено створити Тимчасову комісію для розбирання стародавніх актів (Київської археологічної експедиції)*. Серед її почесних членів був і *І.Фундуклей*. був там і єдиний штатний співробітник – учитель Києво-Подольського дворянського училища *Пантелеймон Куліш*. Комісії потрібен був кваліфікований художник. За рекомендацією *П.Куліша* та *М.Максимовича* *в штат було прийнято Т.Шевченка*.

Відомо, що саме до *1843-1844* років відноситься *перша подорож Тараса Шевченка на Україну*.

Якраз тоді побував *Т.Шевченко* разом із *П. Кулішем* та *М.Максимовичем* у *Вишгороді та Межигір'ї*. Тарасові тоді вже виповнився 31 рік.

Влітку 13 червня 1843 року друзі однодумці вирішили на плотах дістатися до гирла Десни, щоб потрапити до Микільської Пустині, а потім через Вишгород – до Межигір'я. Але варто було побачити мандрівникам у далині мальовничі вишгородські та межигірські пагорби, то поквапилися

вони одразу до вишгородської пристані, де і висадилися, проминувши Микільську Пустинь.

Тут Шевченко зробив в альбомі замальовки місцевих краєвидів, нариси побутових сюжетів. Так з'явилися нариси олівцем тодішнього села Вишгорода та вхідної брами Межигірського монастиря.

Ще раз побував Шевченко у Вишгороді в 1846 році.

Ночували мандрівники на піщаній косі біля Межигір'я, разом із шотогонами розклали багаття, варили вечерю. Саме від них записав Шевченко п'ять народних пісень про гайдамаків, перекази та легенди про Семена Палія, який знайшов свій вічний спокій у Межигірському монастирі. *У Тараса були знайомі на Києво-Межигірській фаянсовій фабриці:* граверною майстернею фабрики керував *Дмитро Степанов*, який час від часу бував у Петербурзі і там у свого дядька *художника М. Степанова* зустрівся з молодим Тарасом Шевченком і потоваришував із ним.

Тут Дмитро Іванович познайомив усіх прибулих з *директором фабрики Іваном Нечипоренком* (його син Андрій, член "Землі та волі", за дорученням Герцена зустрічався з Шевченком і пізніше, але вже у Петербурзі, після повернення поета із заслання).

На початку 60-х років XIX ст., на честь перебування у Межигір'ї П.Куліша і Т.Шевченка, однофамілець поета *Семен Шевченко (кріпак із Нових Петрівців)* виготовив барельєфні скульптурні портрети шанованих гостей. В моделях майстра чудово використана спадщина народного різьблення і кераміки. А гончарі Межигірської фабрики виготовили сувенірну кахлю за мотивами вірша "Сон" ("На панщині пшеницю жала...").

1844 роком датується лист Т.Шевченка до свого приятеля, наказного отамана війська Я.Кухаренка: "Був я торік на Україні, був у Межигірського Спаса і на Хортиці..." Писав, бо залишилися в його пам'яті нерукотворні красоти Межигір'я на все життя. А вже пізніше, коли перебував Тарас Григорович на засланні в Орській фортеці, він знову повертається до Вишгорода та Межигір'я в поемі "Чернець".

"Іде чернець у Вишгород
На Київ дивитись,
Та хоч пожуритись.
Та посидить на пригорі.
Іде чернець дзвонкову
У яр воду пити..."

У примітці Шевченко пояснив, що "дзвонковая криниця прозивається недалеко від монастиря". Мاستься на увазі Межигірський монастир, який від Вишгорода зовсім поруч. І, звичайно, ще з вишгородських пагорбів можна легко було помилуватися Києвом, бо в ясну погоду і досі можна побачити навіть Лаврську дзвіницю.

Сьогодні ці слова викарбувані на гранітній плиті, встановленій саме біля Дзвонкової криниці, до якої ідуть люди з усіх країв, щоб випити джерельної води і з сумом відчують, як несправедливо обійшлася доля з Межигірською святинею...

Приводом для написання поеми "Чернець" стала тема останнього гуляння старезних та одиноких запорізьких козаків перед тим, як іти доживати віку до Межигірського Спаса. А саме про фастівського полковника Семена Палія, який, повернувшись із сибірського заслання, вирішив поєднати свою долю, як і багато інших його побратимів, із Межигірським Спасом.

Ось як описує цю подію Т.Шевченко в поемі "Чернець".

"Аж до Межигірського Спаса
Потанцював сивий,
А за ним і товариство
І весь святий Київ.
Дотанцював аж до брами, -
Крикнув: "Пугу! Пугу!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу!"

Свята брама одчинилась,
 Козака впустили.
 І знов брама зачинилась,
 Навік зачинилась
 Козакові. Хто ж цей сивий
 Попрощався з світом?
 Семен Палій, запорожець,
 Лихом не добитий."

Щодо подальшої долі героя, то помер він у рідному Фастові, але поховали його таки на цвинтарі Межигірського монастиря.

А на малюнку Т.Шевченка ми бачимо саме ту браму, до якої входив козацький полковник Семен Палій, прощаючись із мирським життям...

Історичний факт, пов'язаний з Межигір'ям, описує поет в поемі "Невольник":

"Як париця по Києву
 З Нечосом ходила
 І Межигірського Спаса
 Вночі запалила.
 І по Дніпру в золотій
 Галері гуляла.
 На пожар той заглядала,
 Нишком усміхалась."

Ясно, що не могла не тривожити доля козацької святині – Межигірського Свято-Преображенського монастиря – такого палкого борця за волю, як Тарас Шевченко.

Говорячи про Шевченка та Межигір'я, не можна не згадати про перше радянське видання "Кобзаря" 1931 року, яке відважився проілюструвати і зробив це надзвичайно цікаво і професійно Василь Седляр – незмінний директор Межигірського керамічного технікуму (1923-1930 рр.).

На початку 20-х років чимало художників зверталося до образу Тараса Шевченка та створених його уявою героїв. Серед тогочасних видатних художників, які працювали на Вишгородщині (зокрема, в Межигірському керамічному технікумі) були *Василь Седляр, Іван Падалка, Оксана Павленко, Павло Іванченко, Іван Линківський та інші – талановита плеяда першого випуску Художньої академії України з майстерні монументального мистецтва професора Михайла Бойчука.*

МИХАЙЛО ЛЬВОВИЧ БОЙЧУК – один з фундаторів вищої художньої освіти на Україні, заклав підвалини українського монументального мистецтва, ставши на чолі художнього напрямку, відомого під назвою "бойчукізм". Бойчук пов'язував майбутнє українського мистецтва з розвитком усіх видів художньої творчості. Всі його учні були художниками-універсалами – займалися монументальним живописом, керамікою, графікою, гобеленом.

ІВАН ІВАНОВИЧ ПАДАЛКА був одним із перших, хто в радянський час професійно підійшов до вивчення спадщини Шевченка і писав ґрунтовні дослідницькі статті, робив унікальні гравюри, численні декоративні вироби, які поглиблювали образи, створені безсмертним поетом.

Перше видання "Кобзаря" за радянських часів виходить у 1931 році у Харкові з графічними ілюстраціями **ВАСИЛЯ ТЕОФАНОВИЧА СЕДЛЯРА**. Саме в Межигір'ї, на цій святій землі, Седляр працює над ілюстраціями, які і через десятиліття лишаються одним із кращих надбань вітчизняної шевченкіани, справедливо вважаються шедеврами української графіки.

Трагічна доля спіткала художника Василя Седляра та його товаришів. У липні-вересні 1936 року "бойчукісти" були заарештовані, а 13 липня 1937 року Військова Колегія Верховного Суду СРСР на закритому судовому засіданні засудила їх до вищої міри покарання через розстріл. Того ж дня вирок було виконано.

Що стосується “Кобзаря”, надрукованого в 1931-1933 роках, то його тираж було майже весь знищено за наказом тодішньої влади. В умовах сталінської політики будь-яка національна самобутність розглядалася як контрреволюційне збочення. Лише окремі екземпляри збереглися до сьогодення.

Художні полотна “бойчуків”, за малим виключенням, теж загинули. Але, якщо ми розглянемо ті роботи, які дивом залишилися, то ми можемо сказати, що зображені тут і жителі села Нові Петрівці, яке межує з Межигірськими кручами, або ті ж самі вишгородці, які стали “натурою” для творчих робіт художників.

Це, наприклад, робота *Т.Бойчук “Біля яблуні” (1919-1920 рр.)*, де на тлі картини видно круті схили Дніпра, а одяг жінок, які збирають яблука, такий, як носили вишгородські бабусі ще на нашій пам’яті. На живописному полотні *Василя Седяра “В школі лікбезу” (1924-1925 рр.)* бачимо, як тепло вдягнені поважного віку “школярі” та “школярки” уважно дивляться на шкільну дошку, на якій одна з жінок виводить слово “революція”. І досить святкова робота *Івана Падалки “Фотограф” (1920 р.)*, бо на цьому полотні всі одягнуті, як на свято, адже прийшли фотографуватися. І ось тут ми бачимо той самий одяг, який носили наші земляки на початку ХХ століття, відчуваємо характер кожного персонажу на картині. Адже фотографуватися тоді було серйозною справою.

Латування цих робіт говорить саме за себе – то був період перших творчих починань на території ще існуючого Межигірського монастиря, який довелося побачити і самому Тарасові Шевченку.

З тих самих років була у Вишгороді вулиця Т.Шевченка, пізніше його іменем назвали проспект районного центру, а з *березня 1993 року вишгородці вимакували пам’ять великого Кобзаря, установивши пам’ятник*, як данину шани та на знак пам’яті про те, що бував і на вишгородській землі дорогий кожному українцю художник і поет. Саме так трактував один із авторів проєкту, *архітектор Распопін О.*, появу трьох

невисоких колон, на яких закріплено погруддя молодого Тараса. Він говорить: “Це три життя Тараса: поета, художника і простої людини. Яблуневий цвіт, який ми бачимо, – то квітуча, завжди молода Україна”. Погруддя свого часу було випілене *скульптором Іваном Липовкою*.

Тема Шевченка – постійна у творчості митця. Іван Липовка вважає Тараса Шевченка більше навіть філософом, ніж поетом, і що його найкращі твори припадають на ті часи, коли Тарас навчався в Академії та подорожував по Україні. Отже, саме тоді, коли він ходив і вишгородськими стежками...

ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Непринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення (хронологічний довідник). – К., “Наукова думка”, 1995.
2. Матеріали з НДФ ВІКЗ.
3. Статті Т.М.Рудої (газета “Слово” 1997 р., 19 квітня, 2 серпня; 1996 р., 2 березня).
4. Стаття М.Кочелісової (газета “Вишгород”, 2 березня 1996 р.).
5. Культурологічний збірник (Черкаський край – земля Богдана і Тараса) (за ред. Губського Б.В., Литвина В.М., Смоля В.А.). – К., “Українські пропілеї”, 2003.
6. Шевченко Т.Г. “Кобзар”. – Харків, “Дніпро”, 1968.

Вивчення історії Вишгорода

від середини XIX ст. до кінця 30-х рр. XX ст.

(Нариси до ТЕП реекспозиції краєзнавчого музею-філіалу при ВІКЗ за розділами: "Дослідники Вишгорода" та "Міжвоєнний період у Вишгороді (1918-1940 рр.)")

Коли ми говоримо сьогодні про історію Вишгорода, то слід зазначити, що вивчення його історичного минулого почалося найбільш активно та методично з середини XIX ст., а саме з 1845 р., коли наукове вивчення околиць Києва почав професор Київського університету *О.Ставровський*.

На той час в Києві вже були цінителі та збирачі старовини: перший ректор новоствореного університету Св. Володимира *М.Максимович*, ректор Духовної академії *І.Борисов*, нумізмат *барон де Шодуар*, куратор учбового округу князь *С.Давидов*, завідувач генерал-губернаторської канцелярії *М.Писарев*, історик *М.Берлінський*, археолог *К.Лохвицький* та інші. З ними зблизився *Іван Фундуклей*.

В 1843 р., завдяки клопотанням генерал-губернатора Бібікова було дозволено створити *Тимчасову комісію для розбирання стародавніх актів*. Серед її почесних членів був і *І.Фундуклей*. Був там і єдиний штатний співробітник – учитель Києво-Подольського дворянського училища *Пантелеймон Куліш*. Комісії потрібен був кваліфікований художник. За рекомендацією П.Куліша та М.Максимовича до штату було прийнято *Т.Шевченка*, який щойно закінчив Петербурзьку академію мистецтв.

В 1845 р. до Києва переїхав *М.Костомаров*, який в 1846 р. теж став співробітником Комісії. Як твердять історики, Фундуклей був у дружніх відносинах з Костомаровим та Шевченком. Вони були бажаними гостями в домі губернатора. Саме до цього періоду відноситься *подорож Т.Шевченка та П.Куліша разом з М.Максимовичем до Вишгорода та Межигір'я*, і, як результат цієї подорожі, - замальовки Шевченка.

Маршрут пролягав з Києва через гирло Десни, Микільську Пустинь, а потім на Вишгород та до Межигір'я. Саме тоді ночували мандрівники на піщаній косі біля Межигір'я. На фабриці їх приймав добрий знайомий Шевченка – *начальник гравіруної майстерні Дмитро Степанов*. Вони були представлені *директору фабрики Івану Нечипоренку*. Можливо, що саме він, І.Нечипоренко, відповідав на *лист-скаргу священника М.Сікачинського*, яке датоване 1842 р.:

"8 апреля 1842 года.

4-й части благочинный
приходской священник
села Вышгорода

В контору
Императорской
Киево-Межигорской
фаянсовой фабрики

Жители деревни Валков прихожане Вышгородской Борисоглебской церкви Дмитрий Пономаренко, Петр Лагуненко, Иван Сторчевой четыре года сряду не исповедовались и не приобщались в приходской церкви, не говоря о некоторых мальчиках, которые никогда не говели и которых даже в лицо не знаю.

О чем, доводя до сведения начальника, покорнейше прошу внушить означенным крестьянам исповедываться и приобщаться св. тайн в приходской своей церкви.

Благочинный священник
Михаил Сикачинский"

13 квітня того ж року (через чотири дні!) начальство фабрики повідомило благочинного, що *“на оных крестьян наложен штраф”*. Воно дякує священику і просить також в наступному подавати відомості про фабричних селян, які ухиляються *“от исполнения христианских законов”*.

Таким чином, опікуючись долею кожного свого парафіянина, М.Сікачинський вирішує клопотатися про будівництво нової кам'яної церкви у Вишгороді.

І нова церква постас в 1861-62 рр., являючись однією з наймаловишніших прикрас звичайного села.

Роки минають, і в 1874 р. Київ приймає шановане товариство археологів найвищого рангу, знавців історії та небайдужих до неї на III Археологічному з'їзді. До цієї події професор Київського університету Св. Володимира В.Антонович проводить розкопки у Вишгороді, а 18-19 серпня 1874 р. Вишгород відвідали учасники з'їзду, серед яких були: граф Уваров (онук гетьмана України Розумовського), проф. Антонович, Іванішев, Самоквасов, Тарновський, Юзефович.

Під кінець XIX ст. почалося масове скарбошування, в т. ч. й у Вишгороді. Саме тоді приїздив до Вишгороду відомий скарбошукач та колекціонер Геє, щоб придбати випадкові знахідки у селян.

Звичайно, що праця місцевого священика Федора Маніковського якнайкраще висвітлює життя села Вишгорода кінця XIX ст., села, в якому люди без особливого надриву працюють і мають все, щоб жити в достатку. Є в них робота і вдома і на місцевих цегельнях. Ті, хто хотів заробити більше, торгували в Києві сіном та іншими припасами. Одягалися бідні та багаті однаково, а в селі виділялося лише кілька більш заможних будинків. Чоловіки любили пити гаряче вино, щоб розважитися, а жінки та дівчата постійно співали пісні. Правда, автор відмічає, що пісні ті були здебільшого сумними, але на хатах навіть димарі були побілені, - такі вони були чисті та охайні.

В 1905 р. у Вишгороді було збудовано нову Земську школу, з'явився на тій самій сільській вулиці будинок із цегли аж на 2 поверхи, про який завжди мріяв і таки збудував Іван Школьний, т. зв. тепер Будинок Ключки.

Це вже були часи, коли докочувалися до Вишгорода звістки про революційні події в Росії, але це, здавалося, не мало ніякого значення для простого селянина. Згодом почалася війна і багатьох чоловіків забрали воювати. Одні поверталися, а інших не дочекалися. Ті, що поверталися, розповідали про більшовиків та комуністів.

Не минув вишгородців і 1917 рік.

“Печальные песни оборвала Октябрьская революция! Путь к новой жизни – открыт!” – так було записано в тексті екскурсії, яку було складено до експозиції, присвяченої соціалістичному періоду в краєзнавчому музеї.

Але ¹⁴“новая жизнь” наступив не одразу.

В січні 1918 р. у Вишгороді було встановлено радянську владу, яка почала втілювати в життя ленінський Декрет про землю, а вже в лютому 1918 р. у Вишгород увійшли німецькі війська.

До січня 1919 р. село перебувало під владою петлюрівської Директорії силами німецьких частин, а навесні 1919 тут знову встановлено радянську владу. Став діяти Комітет незаможних селян. Комнезам поділив у Вишгороді землю, затвердив рішення про розподіл луків, але розподілити їх не встиг, бо на початку вересня село захопили денікінці.

Під Вишгородом точилися жорстокі бої між денікінськими військами та Червоною Армією, а на початку жовтня червоні пішли в наступ на Київ. Отже, 1 грудня 1919 р. в село Вишгород увійшли частини 38 дивізії Червоної армії. Особливо відзначилися в тих боях солдати інтернаціонального полку під командуванням Лайоша Гавро, який був відзначений орденом Червоного Прапора. Тепер його іменем названа одна з вулиць Києва. У травні 1920 р. Вишгород захопили білополяки, які пробули тут до липня місяця.

Коли *влітку 1920 р. село знову стало "червоним"*, вишгородці прийняли участь у виборах губерньського Старопетрівського революційного комітету, а потім у Вишгороді знову, раніше, ніж в інших селах області, *з'явився комітет незможних селян — комнезам.*

Члени Вишгородського комнезаму звернулися до всіх селян в окрузі із закликом брати з них приклад і *в київській газеті "Більшовик" 8 липня 1920 р. було опубліковано "Лист членів комнезаму с. Вишгород до усіх селян Київщини":*

"Товариші селяни! Робіть так, як зробили ми! Ми бачили багато різних панських влад, різних бандитів і авантюристів, багато зазнали від них лиха і знущань, і, дякуючи цьому болючому досвіду, переконались, що тільки Радянська влада — наша селянська і робітничка влада — зробить нас вільними і щасливими. І ми віримо, ми певні, що Червона Армія переможє всіх панів — усіх негідників.

Зараз, для того, щоб зміцнити революцію, а ще більш для нашого добра, треба організувати комнезами. У нашому селі уже створено перший комнезам. Ми віримо, що у нього велике майбутнє".

По тому, в серпні 1920 р. у Вишгороді організовано сільгоспартіль "Новий світ".

1920 рік у Вишгороді відзначився ще тим, що тут було відкрито поклади бурого вугілля та з грудня місяця налагоджений його видобуток. На шахтах робота була тяжкою. Крім того, це був час, коли тут, як і у всій Україні, ще й проводилися тижні допомоги голодуючим Поволжя.

А в Межигір'ї, тим часом, відкрито керамічну школу і сюди, в 1921 р., прибуває група студентів-художників на чолі зі своїм вчителем М.Бойчуком.

1923 р. — школа отримала статус технікуму. Директор — Седляр В.

1921 рік запам'ятався вишгородцям розправою над місцевим священиком а. Василем (Тиришкевичем). Розбійний напад вчинив вишгородець. Серед дорослих, які прибігли до господи священика, коли його

зарізали ножем, була, хоч і маленька ще тоді, п'ятирічна Галя Савицька (це її старший брат Йосип пізніше теж стане священиком і служитиме в Борисоглібській церкві, і буде висланий на 7 років "на перевиховання"). Галина Микитівна розповідає, що та картина стала в неї перед очима на все життя, бо "лежав отець Василь на підлозі в одній білій сорочці і був заколотий ножем, як ото колять кабанів, під серце... Його дружина матушка Ніна з маленькою дочкою встигла врятуватися від нападників у окиті, а наймичка Уляна, яка була під час нападу в хаті на печі і якої не бачив убивця, чула, як сказав батюшка останні слова: "Юхиме, Господь з тобою, ти ж був мій ученик!" Пізніше в селі бачили, як дочка одного вишгородця, по імені Юхим, носила хустку, яку раніше всі бачили на матушці Ніні..."

Місцеві жителі вважали, що напад був з метою пограбування, але то починалися такі роки, коли "розкуркулити" священнослужителя вважалося невеликим гріхом, бо до того спонукала тодішня влада.

Знайшлися ентузіасти серед вишгородців, які з готовністю пішли знімати дзвони з Борисоглібської дзвіниці. "Один з таких скинув дзвона, — дзвін упав, але слідом за ним упав і той чоловік! Сам він залишився навіть живим, а тільки одна з його ніг відлетіла вбік на очах у людей. Так він і залишився одноногим на все життя" — згадує жителька Вишгорода Надія Савицька (в дівоцтві — Підлісна).

В 1924 р. загальними зборами селян прийнято рішення організувати товариство взаємодопомоги по спільній обробці землі, а з 1925 р. почалася колективізація.

"...почалась колективізація, — згадує Пелагея Буренок (у дівоцтві Смоляренко), дочка Смоляренка Дмитра, який свого часу був управляючим на цегельному заводі Шпунта і ще на одному поблизу Трипілля у Витачево (за її словами). — В 1925 році батька (Смоляренка Д. направляли від Вишгорода делегатом у Харків на з'їзд селян (це був I Всеукраїнський з'їзд

представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства), бо він був грамотним – закінчив 5 класів.”

Дмитро Смоляренко був досить заможним, але одразу пішов до колгоспу, хоч і не хотів. У нього був паровий млин, три пари волів і т. д. Але він розумів, що іншого виходу немає. Тому млина віддав одразу, а волів навантажив сіном і пішов до Києва наче сіно продавати. А там вже продав і сіно, і вози, і волів. На той час такий похід був небезпечним, грабували і вбивали... Так пропали односельці: Негоденко Корній, Яків Буренок та інші вишгородці.

“На той час за ціну корови можна було збудувати хату. Коли оддавали все в колгосп, то довелося віддати і матеріали на цілу хату – батько збирав, думав будуватись...” – продовжила розповідь Пелагея Дмитрівна.

З розповідей батьків пам’ятає житель Вишгорода ^{Роман Север} Іван Школьник, як розвалювали у людей сараї, хліви – забирали матеріали до колгоспу, щоб будувати колгоспні споруди: корівники, конюшні тощо.

Часи були похмурими. До колгоспів іти не хотіли, але мусили.

До села дійшли чутки про вбивство сількора Афанасія Климентя “за його критику односельців на зборах села”.

1929 р. – наприкінці року всі дрібні артіль об’єдналися у колгосп “Новий шлях”, а в 1930 р. колгосп об’єднав 61 двір, загальна кількість колгоспників становила 236 осіб.

У листопаді 1930 р. київська газета “Пролетарська правда” відзначила “організованість і високу трудову дисципліну вишгородських колгоспників, які показали своїм прикладом одноосібниками переваги колективної праці”.

В 1930 р. у колгоспі з’явився перший трактор.

Наступний 1931 рік ознаменувався ще одним убивством. На цей раз було вбито А.Васильєва, уповноваженого РК КПУ по організації колгоспу “Перемога”. Це сталося ввечері 13 травня 1931 р.

День похорону по всьому району був оголошений траурним. “На траурний мітинг прийшли люди з інших сіл, з району. Йшли з прапорами під

звуки жалобного маршу оркестрів. Йшли нескінченим потоком, щоб віддати останню шану людині, яку всі добре знали, поважали, любили”, – писали газети.

А насправді це була помста місцевого населення за дії надто жвавого уповноваженого комуніста, в особі якого вбачали зло і причину поневірення селян, силою загнаних до колгоспів.

В 1932 р. до Вишгорода прислали такого ж, як і Васильєв, уповноваженого у справах колективізації *Левія Людмирського*. Колгоспники обрали його головою колгоспу. З того часу Л.Людмирський 25 років займав цей пост. Його заступником став Гриненко Сергій.

В 1933 р. населення всієї України переживало страшні голодні часи. Слід зазначити, що вишгородці переживали їх по-різному. Були господарства, які в цей час годували свиней житом, а їх рідні у сусідніх дворах пухли з голоду.

В одному з дворів поблизу церкви, у довгому (до 20 м.) сараї розташувався загін військових кількістю близько 50-60 чоловік, завданням яких було поховання померлих від голоду людей у Вишгороді та навколишніх селах. Вони здійснювали свої похмурі рейди і поверталися знову до вишгородської “квартири” на ночівлю. Населення Вишгорода змушене було рятуватися іншими походами до Білорусії, щоб обміняти свої злиденні “скарби” на провізію. Деякі жінки залишали своїх дітей під дитбудинками (такий був і у Валках), інші відводили до Києва, залишали їх у людних місцях, частіше за все на базарах, з надією, що там їх хтось підбере і вони виживуть.

Справедливо буде згадати розповіді місцевих жителів про те, що в голодному 1933 р. в Межигір’ї можна було найнятися розбирати церкви за 300 грамів хліба в день. Все, що розбирали, кидали на глибокі місця в Дніпро, щоб усе зносила вода. Скоріше за все, це вже почали руйнувати господарчі будівлі, але ж початок було вже покладено.

Васильєв

В 1934 р. питання про охорону та висечення пам'яток археології в Україні зазнало значних змін. Було скасовано Всеукраїнський комітет Академії наук, який з 1922 р. виконував функцію керівництва науковими колами, а також займався питаннями створення нових музеїв і заповідників.

Всеукраїнський археологічний комітет *15 лютого 1934 р.* було перетворено в *інститут історії матеріальної культури* з метою дати археологічне обґрунтування висловлюванням класиків марксизму. *Директором призначили Федора Козубовського, а вченим секретарем — Тадея Мовчанівського.*

Тодось (Тадей) Мовчанівський народився в родині священика в с. Берестівка на Уманщині. Закінчив 4 класи Одеської семінарії, з 1918 по 1924 рр. працював учителем, з 1925 р. — в Бердичівському музеї, а потім зайнявся археологією. До моменту появи Мовчанівського у Вишгороді, він уже був досвідченим археологом. Працював у 1935 р. разом з представниками Московського історичного музею.

В архівах збереглися щоденники Тадея Мовчанівського періоду досліджень Вишгорода.

17 лютого 1938 р. Т.Мовчанівського було заарештовано, а в травні — страчено. Звинувачення полягало в "причетності до української контрреволюційної організації". У 1971 р. Тадея Мовчанівського було реабілітовано.

Зовсім небагато відомо про керівника першої археологічної експедиції у вишгороді та директора інституту матеріальної культури Федора Козубовського. Але саме Козубовський зробив чи не найбільше для створення в 30-ті рр. Вишгородського заповідника.

Відомо, що Козубовський *народився* в с. Богушево Пінського повіту в *1895 р.* Закінчив Смоленський учительський інститут, був на військовій службі з 1916 по 1921 рр. І не просто служив, а був командиром 2-го Поліського повстанського полку. В Пінську і в Білорусії його вважають героєм громадянської війни, який врятував Полісся від польської інтервенції.

Після війни працював у системі просвіти, був засновником Коростенського музею, директором бібліотеки в Одесі, начальником обласного архівного управління, — але у всі часи був небайдужий до археології.

Після 1936 р. його доля склалася нелегко: він психічно хворів, а 2 вересня 1942 р. був розстріляний у Києві німецькими окупантами.

В *1934 р.*, коли почала працювати *Вишгородська експедиція (Федір Козубовський був її першим керівником)*, стало одразу зрозумілим значення Вишгорода як пам'ятки археології та історії. На першій нараді в липні 1934 р. було вирішено звертатися до державних органів охорони з проектом захисту всіх пам'яток Вишгорода. Керівництво будівництвом урядового комплексу відмовилося фінансувати будь-які охоронні роботи на території монастиря.

Чергова виробнича нарада з питань оголошення території Вишгородського городища Заповідником відбулася *16 липня 1935 р.* Зберігся протокол, з якого видно, що головував на нараді Козубовський, а секретарем був Маслов. *Козубовському першому було надано слово* і він сказав, що необхідно певну територію у Вишгороді оголосити Заповідником. *Він говорив:* "Вишгород дуже цікавий об'єкт для дослідження і багацько дослідників наших та іноземців хочуть ознайомитися з цим пам'ятником".

Отже, у вересні 1935 р. територія Вишгородського городища та прилегла до неї територія була оголошена заповідником.

Повертаючись до експедиції, яка *почала свою роботу в Межигір'ї в 1934 р.*, слід зазначити, що сподівання науковців щодо вивчення Межигір'я явно не справдилися, бо там вже було влаштовано будинок відпочинку для письменників і, як уже сказано вище, *держава не мала намірів піклуватися про долю Межигір'я як пам'ятки історії, архітектури та археології.*

Отже, *експедиція переселилася до самого села Вишгорода* і розмістилася по вишгородським хатам.

Вишгородська експедиція плідно працювала. Було зрозуміло, що попереду непочатий край роботи. А тим часом, *на початку 1934 р.*, державою було прийнято рішення про перенесення столиці України з

Харкова до Києва. До літа 1934 р. було виконано підготовчі роботи, і урядовий поїзд прибув до лівобережного передмістя. Пасажирами його були Г.Петровський, П.Постишев, С.Косіор, В.Задонський. Стародавнє місто Київ зустріло членів Уряду золотим сяйвом куполів храмів та дзвіниць... Але це і не подобалося новим владарям. *В їхній уяві Київ повинен був стати справжнім пролетарським містом.* І зовсім скоро жителі Києва та околиць стали свідками знищення культових споруд – неповторних пам'яток архітектури і мистецтва. *Спеціальною комісією по знищенню культових споруд керував співробітник НКВС республіки Балицький.* За наказом того ж самого Балицького, *вся територія Межигір'я була обнесена високою огорожею, було поставлено посилену охорону, а через декілька днів було висаджено в повітря весь монастирський комплекс.*

22 вересня 1935 р. члени Політбюро санкціонували рішення про виділення з державного бюджету 300 тис. крб. На руйнування церков і приміщень у Межигір'ї.

Ось на такому загальному політичному тлі продовжувала працювати археологічна експедиція у Вишгороді.

Разом з експедицією приїхав до Вишгорода й Марчук Іван Сидорович. На час появи експедиції в Межигір'ї Іван Сидорович завідував там музеєм, який розмістився в Петропавлівській церкві. Відомо, що в експозиції музею були знахідки з розкопів Вишгорода, колекція речей доби Київської Русі. Крім того, Марчук був учителем Новопетрівської школи, а ще його знали в повіті та у Вишгороді як ревізора та сількора.

Пізніше Марчук стане директором Вишгородського заповідника.

Доля його була непростюю, а наприкінці життя – трагічною. Про його родичів нічого невідомо. Знаємо тільки, що *народився Іван Марчук 7 січня 1875 р. в с. Белівка Володарського району Київської області.* Його батько, Сидір Марчук, помер у 1928 р. Відомо, що І.Марчук закінчив учительську семінарію, *“був навчителем”,* цікавився археологією та геологією, працював ревізором у Розважівському та Димерському районах. З 1933 р. по 1935 р.

працював у Межигір'ї *“кореспондентом та інформатором по археологічним розкопкам”.*

Отже, з 1935 р. Марчук стає *“научним хранителем” історико-культурного заповідника у Вишгороді.* У нього був єдиний помічник – наглядяч. Всі сили та ентузіазм Марчук віддавав справі охорони пам'яток Вишгорода. Але для *всієї “української” частини експедиції подальша робота обірвалася загальними арештами.* Як уже відомо, в лютому 1935 р. заарештовано Мовчанівського. Козубовський, можливо, через свій тяжкий стан здоров'я не був заарештований. А, скоріш за все, стан його здоров'я і погіршився через те, що на його очах заарештовували й страчували його товаришів-колег. *Обвинувачення були традиційні на той час: націоналізм!*

А для Марчука конкретно зв'язок із Максимом Ткачем, якого, в свою чергу, звинувачували у зв'язках з отаманами Ангелом, Зеленим та Струком, а також *вважали, що саме Ткач був керівником т. зв. української націоналістичної повстанської організації,* яка ставила перед собою завдання – повалення радянської влади на Україні. Трійкою при НКВС 28 квітня 1938 р. Максима Ткача було засуджено до вищої міри покарання. А Марчука І. було заарештовано через 20 днів по тому...

З листа І.Марчука Хрущову від 15 листопада 1940 р. відомо, що його заарештував 17 березня 1938 р. начальник НКВС Київського району Краковський.

Справу Марчука вів *слідчий Функельштейн.* Тиском та знущаннями слідчий змусив Марчука написати проти себе зізнання про участь та допомогу організації контрреволюційних угруповань антропологу Української Академії наук М.Ткачу, з яким Іван Сидорович працював протягом одного місяця в 1934 р. у Вишгороді. Очна ставка з Ткачем під час слідства не була дозволена. Замість цього в камері тюрми в Києві Марчуку було повідомлено, що його висилають строком на 5 років до Актюбинська Казахської РСР.

Фактом є й те, що самого слідчого Фінкельштейна, який допитував Марчука, було заарештовано в 1939 р. за звинуваченням у знуванні і тортурах.

Сам Марчук вбачав мотиви арешту не в політичних причинах, а в цілком земному відношенні до нього конкретних осіб у Вишгороді.

“Причиной моего ареста было также основание мной в селе Вышгороде историко-культурного заповедника, на территории которого в течении 4-х лет производились археологические раскопки, больше всего на той части, где когда-то был поповский огород. Этот участок земли, по почве самый лучший в Вышгороде, сдается местным жителям и учителям под огороды, а при отводе земли члены земельной комиссии имеют от этого “безгрешные” доходы в виде угощений, часто сопровождающихся отдыхом под заборами, имеют и другие, более существенные “благодарности”. Площади этого участка уменьшились археологическими раскопками и “безгрешные” доходы членов земельной комиссии тоже уменьшились. За это они злились на меня и придумывали способы выжить меня из села и ликвидировать основанный мной заповедник.

Эти люди ставили свои картофельно-желудочные интересы выше общественно-научных”.

Наприкінці лютого 1938 р. обласним управлінням мистецтв, у відомстві якого був на той час заповідник, було вирішено вилучити всю територію т. зв. “попівського” городу з відомства сільської ради і передати в безпосереднє відомство облісполкому, а на місці, у Вишгороді, безпосередньо в розпорядження Марчука, як директора Заповідника. Це планувалося зробити для того, щоб попередити знищення культурного шару під час використання земель під городництво.

“Узнав о решении управления искусств об изъятии участка, а также узнав о проекте плановых археологических раскопок Вышгородского городища в течении многих лет...” місцеві влади *“...еще больше обозлились и решили возможно скорее удалить меня из села: “Марчука надо убрать из*

села, - говорили они, - а то перекопает весь Вышгород, его надо арестовать”.

Истинными причинами моего ареста были также месть за то, что 6 лет работал в Вышгородском сельревизкоме сначала секретарем, а потом председателем, разоблачал многих Вышгородских совработников, некоторые из них по моим актам ревизии были отданы под суд и признаны виновными. Арестован я и за то, что был селькором, а также за все время моего пребывания в селе Вышгороде (и после работы в ревизкоме) ко мне обращались жители села за советами, куда обратиться с жалобой на чинивших им обиды местных совработников”.

Про свою діяльність на археологічних розкопках, а також на посаді директора заповідника, він оповідає, посилаючись як на своїх гарантованих заступників на московських науковців: О.Маєвського, С.Тараканову, Л.Голубєву, Б.Рібакова, - які можуть засвідчити його компетентність і старанність. Марчук намагався довести, що новостворений заповідник має світове історичне значення. У своїх листах Марчук згадує свою 35-річну вчительську діяльність, багаторічну роботу в археології та геології, а також 7 років роботи в сільській ревізійній раді. Саме ця його діяльність – робота ревізора, як вважав Марчук, призвела до його арешту, якому передували два замаху на його життя. За його актами багатьох вишгородців віддано під суд. Високопоставлені особи, “нечисті на руку”, намагалися позбутися Марчука.

Лист із заслання оповідає про збитки та образу, бо засуджений він був без конфіскації майна, але його власні речі розійшлися по людях, а його довірений особі – Івану Підлісному – повернули мізерну частину його речей та ще й пригрозили, щоб не дуже старався допомагати Марчукові, бо й сам там буде.

Образа за несправедливе покарання, обвинувачення місцевої влади звучить у кожному слові, але найбільше його піклування про покинуту справу, яка є такою необхідною, важливою для науки і має світове значення. Марчук зазначав, що за самими приблизними прогнозами територія давнього

Вишгорода така велика, що роботи тут вистачить років на 50. Він турбується про те, що територія Вишгорода інтенсивно забудовується і при земельних роботах псується багато цікавого історичного матеріалу. Марчук просив переглянути його справу і повернути його на місце попередньої роботи, але отримав відмову про перегляд справи.

На момент написання листа, датованого 1940 р., Марчук, якому вже на той час виповнилося 65 років, був хворий.

Після 1940 р. ніяких відомостей про Марчука поки що не виявлено. У 1957 р. справа Марчука припинена, а ім'я реабілітоване.

Що ж стосується заповідника, то його діяльність поновлено лише через 56 років – у 1994 р.

Ікона Володимирської Божої Матері

Образ Богоматері в культурі домонгольської Русі займає особливе місце: більшість храмів і ікон було присвячено саме Богоматері. Проте інтерес до ікони Володимирської Богоматері (а про це свідчать численні статті в ЗМІ та відповідні розділи в книжках публіцистичного напрямку) викликаний не історією ікони або її богородицькою догматикою, іконографією або естетичними якостями, а тим фактом, що ікона перебувала у Вишгороді, а зараз — у Москві. Звідси і викривлене сприйняття видатної пам'ятки візантійського і давньоруського мистецтва.

Почнемо з початку XII ст., коли близько 1131 р. на одному кораблі по шляху “з Варяг до Греків”, можливо, разом із митрополитом Михайлом прибули дві ікони: Богородиці Одигітрії і Богородиці Милостивої — списки з ікон Влахернського монастиря в Константинополі. Ікона Одигітрії отримала назву Богородиці Пирогощі або від назви церкви на Подолі, побудованої у 1136 р., або від імені купця Пирогоща (Пірогост — ім'я відоме слов'янам вже з кінця VI ст.). Перед тим як з'ясувати питання, чому ікона Одигітрії залишилася в Києві, а Милостива через деякий час потрапила у Дівочий (Жіночий) монастир Вишгорода, треба в'яснити, чому високошановані ікони приписували пензлю апостола Луки.

Справа в тому, що апокрифічну розповідь про Луку-іконописця сучасні невіглаші сприймають буквально по відношенню до візантійських ікон, у тому числі до ікони Володимирської Богоматері. На відміну від них сучасні православні богослови не сприймають буквально легенду про Луку-іконописця. Так Л. Успенський, що викладав іконопис та іконознавство у Свято-Фотієвському Братському богословському Інституті св. Деонісія, а потім на курсах Екзархату в Парижі, у виданні 1980 р. “Богослов'я ікони православної церкви” підкреслював: “Звичайно, всі ці ікони приписуються

Євангелісту не в тому розумінні, що вони написані його рукою, бо жодна з написаних ним ікон до нас не дійшла. Авторство святого Євангеліста потрібно розуміти в тому значенні, що ці ікони є списками (точніше, списками зі списків) з ікон, писаних у свій час Євангелістом. Апостольський Переказ слід розуміти тут так само, як у відношенні апостольських правил або апостольської літургії. Вони сягають апостолів не тому, що самі апостоли їх написали, а тому, що носять апостольський характер і мають апостольський авторитет. Так само і відносно ікон Богородиці, написаних Євангелістом Лукою”.

Сучасні богослови вважають, що Богородицька догматика ґрунтується на таємниці Боговтілення, а через образ Богородиці розкривається глибина боголюдських відносин. Материнство Марії, яка наділила життям Бога в Його людській природі, було надприродним. Таємниця Марії — Богоматері виходить з того, що через її Непорочність і Материнство Вона з'являється новим образом. За св. Григорієм Паламою Непорочна Мати є кордоном між тлінною і нетлінною природою, з чим пов'язано її шанування.

Найбільш ранні зразки зображень Богородиці належать живопису катакомб. Наприклад, катакомби Прісцилли (друга половина III століття). Богоматір годує грудьми дитину-Христа, поруч — пророк Ісайя. За В. Н. Лазаревим, фреска має жанровий характер і всі ознаки античного (елліністичного) мистецтва без ознак ієратичності — жорсткої системи іконографії. Образ Богоматері-годувальниці мав джерело в єгипетському мистецтві, де були популярні зображення Ізиди, що годує Гора.

Античне мистецтво (зображення богинь, імператриць) було джерелом сидячої на троні Богоматері з дитиною на лівій чи на правій руці, тобто “Одигітрі” (або “Путівниці”) в значенні помічниці на нелегкому шляху до спасіння, до Божого світла. Але самостійного іконографічного типу ще не існує: це частина історичної композиції “Покоління волхвів” з розпису катакомб (Санті-Тразоне в Сантуріно, Сан-Каллісто в Римі). Є розписи катакомб (Санга Доміціла), що близькі до типу Одигітрі: дитина сидить на

лівому коліні Богоматері, яка підтримує його лівою рукою, а правою вітає волхвів. Найбільш близькі прототипи Богоматері Одигітрії ми спостерігаємо в Єгипті серед коптів.

Перші ікони Богоматері, що виділилися в окремий іконографічний тип, з'являються, скоріше за все, після Єфеського собору 431 року. Суперечка між Кирилом Олександрійським (єгипетська церква) і Нестором з Антіохії, фактично між монофізитами, православними і несторіанами, стосовно кількості природ, іпостасей (осіб) в Ісусі Христі після возз'єднання, завершилася узгодженим віросповіданням, де св. Діва названа Богородицею (а не Христородницею). Христологічні розбіжності завершилися прийняттям на Халкідонському соборі 451 року “оросу”.

Переказ про ікону Богородиці, написану євангелістом Лукою, вперше згадується у візантійського історика першої половини VI ст. Федора Читця. Федір розповідає про те, як ікона, написана Лукою, потрапила з Антіохії в Єрусалим, а потім — до Константинополя. Історія ікони євангеліста Луки не є випадковою. Антіохійська громада мала апостольське походження і під своєю владою значну кількість християнських громад. В першій половині VI ст. імператором Візантії був Феодосій II (408—450 рр.), на якого великий вплив мала його сестра Пульхерія. Вона вирішувала питання про шлюб Феодосія: її вибір впав на доньку викладача філософії в Афінах неоплатоніка Леоція, який дав дочці чудову освіту і виховання. Афінаїда, в хрещенні Євдокія, займалася літературною діяльністю, написала твір, який в героїчних віршах прославляв перемогу греків над персами, і в гомеричному розмірі переклала місця з п'ятикнижжя Мойсея, книг Захарії і Даниїла, епізоди з Євангелія, склала поему про св. Кіпріана Антіохійського.

В 438 р. імператриця Євдокія побувала в Антіохії і цілий рік використала на благоустрій Єрусалимських церков. Місцеве духовенство у вдячність пожертвувало імператриці палестинські святині. В 442 році, після конфлікту з імператором, Євдокія направилася у Єрусалим, де провела 18 років, брала участь в релігійній боротьбі на боці монофізитів. В 450 р.

імператриця Євдокія надіслала Пульхерії ікону Богоматері в Константинополь, де вона була поставлена у Влахернському храмі.

Церковна традиція вважає найдавнішим образом Богоматері з дитиною (Христом) на руках – так звану Одігітрію. Про це згадують у VIII ст. св. Андрій Критський і св. Герман, патріарх Константинопольський (715—730 рр.), Симеон Метафраст (X ст.), Феофан Карамевс (XII ст.), Никифор Каліст (XIV ст.). Найбільш давня мініатюра із зображенням євангеліста Луки-іконописця з Гомілій Григорія Назіанзіна третьої чверті XI ст. Архаїчні за іконографією новгородські мініатюри XV ст. свідчать, що Лука писав ікону Одігітрії.

Н.Кондаков і В.Лазарєв висловлюють думку про поширення найбільш давнього типу Богоматері з Ісусом на лівому коліні в провінційному мистецтві Візантії, в той час як в Константинополі поширювалися інші типи: Богоматір на троні з дитиною посередині; Богоматір, що стоїть на повний зріст з дитиною на лівій руці, яку вона підтримує правою; поясне зображення Одігітрії та їх численні варіанти.

Найбільш древнім зображенням Богоматері для Києва стає образ Оранти або Великої Панагії Всесвятої. Орантами називали зображення людських фігур в молитовній позі з піднятими руками. Їх багато знаходимо у розписах римських катакомб. Канонічний тип Оранти “Непорушна стіна”, який ще називають “Богоматір Влахернітиса” від мозаїки у вітальній стіні Влахернського храму в Константинополі, зберігся в Софії Київській.

Є підстави вважати не менш древнім для Києва образ Одігітрії, зображення якої (в кам'яному рельєфі), можливо, походить з Десятинної (Богородиці) церкви. Найбільш численні в Києві і Київській землі знахідки енколпіїв саме із зображенням Одігітрії в повний зріст, яка тримає Богодитину на лівій руці. Немовля зазвичай повернуто в три чверті і благословляє правою рукою, а в лівій — сувій. Професор Київської Духовної Академії М. Петров у 1893 р. на VIII Археологічному з'їзді у Вільно звернув увагу на те, що зразком для енколпіїв (хрестів-мощовиків), ймовірно,

була ікона Богородиці Пирогощі, тобто типу Одігітрії. Один із таких енколпіїв київського виробництва з образом Одігітрії відомий як Куп'ятицька ікона Богородиці.

Дуже давній тип сидячої Богоматері, що тримає Богодитину прямо перед собою, походить з римських катакомб. Він був виконаний в мозаїці Успенської церкви Києво-Печерського монастиря (1083—1089 рр.) Варіант, коли Немовля благословляє обома руками, отримав назву “Богоматір Кіпрська”, а в оточенні стоячих ангелів (святих) — “Печерська”. Найбільш відома ікона Свенсько-Печерська, на якій по боках трону Богоматері зображені св. Феодосій Печерський і св. Антоній. За переказом, ця ікона написана Алімпієм-іконописцем.

В XI—XII ст. склався стійкий канон зображень Богоматері. Знамення із здійсненими руками і Христом-Еммануїлом (в перекладі з єврейської — “З нами Бог” в медальйоні. Найбільш відома ікона — “Оранта” з Ярославля (можливо, роботи Алімпія Печерського — кінець XI - початок XII століть). Ікону “Знамення” в XVII-XVIII ст. київські гравери зображують в якості храмової ікони Успенської церкви Києво-Печерського монастиря.

Навіть наш поверховий огляд доводить, що найбільш шанованими в Києві і Київській землі в XI—XII ст.ст. були ікони типів Одігітрії, Оранти, Кіпрської або Печерської Богоматері. Основною рисою типу Богоматері Слеуса є поза — Богородиця притискає немовля Христа до своєї щок. Він розвинувся, за В.Лазарєвим, з типу Одігітрії і поширився з XI—XII ст. Цей факт розвитку іконографії Богоматері і пояснює, чому в Києві, при церкві Богородиці Пирогощі, була залишена Одігітрія як більш звична і традиційна, а нова модифікація образу потрапила у Вишгород.

Київський археолог Гліб Івакін звернув увагу на те, що в Середньому Подніпров'ї набули поширення образки-медальйони з Одігітрією, а у Володимиро-Суздальській Русі — з Милостивою, що логічно пов'язується з переважним шануванням образів Богоматері. До цього ще зазначимо: в Подніпров'ї в XII—XIII ст.ст. на хрестах-енколпіїв відтворюється

композиція мозаїки Успенської церкви Печерського монастиря у вигляді Богородиці з Немовлям на колінах і стоячими поруч архангелами, а на інших — Оранта. Тип Милостива був відомий у Києві, але особливої популярності цей образ набув у XVI—XVII ст.ст.

В.Лазарев підкреслював, що лінія еволюції іконографічного типу Єлеуса свідчить про його формування як у Константинополі, так і в східно-християнському мистецтві задовго до XI ст., але в Західній Європі і на Русі Милостива з'являється у XII ст. Сучасні богослови вважають, що це найбільш ліричний і водночас один із найбільш містичних типів ікон Богородиці. В композиції втілена глибина ідеї: Богородиця явлена нам не тільки як Мати, що пестить Сина, але й як символ душі, яка близько єднається з Богом.

Історія ікони Єлеуса того ж типу, що і Володимирська Богоматір, в порівнянні з іншими шанованими іконами, відома досить добре, але, як вже було зазначено, без відповідного коментарю сприймається багатьма прямолінійно. Головне джерело наших свідчень про події в Київській землі другої половини XII ст. — загальноруське зведення південної редакції початку XIV ст., який отримав назву "Літопис руський" за Іпатіївським списком. Він поєднує три основних компоненти: перший — третя редакція "Повісті минулих літ", другий — Київське літописне зведення 1200 р., третій — Галицько-Волинський літопис. В тексті Київського літопису, як відзначав О.Шахматов, є запозичення з ростово-суздальських літописів, а М.Присьолков зауважував, що це взято з Великокнязівського зведення Ярослава Всеволодовича 1239 р., написаного в Ростові.

Андрій Боголюбський в останні роки свого життя вирішив скласти літописне зведення (біля 1174 р.). Смерть князя і боротьба за його спадщину дозволили закінчити роботу над першим Володимирським зведенням тільки у 1177 р. князеві Всеволоду. Але деякі вставки, пов'язані з епізодами життя Андрія Боголюбського, потрапили через послідовно укладені тексти зведень 1193, 1212, 1239 рр. На думку дослідників, літописна стаття 1155 р. за

Іпатіївським списком про ікону Володимирської Богоматері складається з основного тексту і приписки володимирського укладача: "У тім же році пішов Андрій від отця свого із Вишгорода в Суздаль без отчої волі. І взяв він із Вишгорода ікону святої Богородиці, що її доправили з (іконою) Пирогошею із Цесарограда на одному кораблі, і накував на неї більше тридцяти гривень золота, опріч срібла і опріч каменя коштовного, і великих перлин. Прикрасивши, він поставив її в церкві своїй святої Богородиці у Володимирі (Суздальському) (переклад Л. Махновця).

Вище наведений уривок про ікону є більш пізньою вставкою, за Ю. Лимоновим, так званого "літописця Андрія", що увійшла до зведення 1177 р. князя Всеволода. Уривки, що прославляють Андрія Боголюбського, виразно проступають в Іпатіївському і Лаврентіївському списках під 1149, 1150, 1151, 1152 рр. Тенденція яскраво виявлена: князь Андрій скромний і мужній лицар, рішучий полководець. Всіляко підкреслюється самостійність політичних поглядів князя, які вступають в протиріччя з позицією свого батька на півдні. У нього виникають чвари від бажання кинути Київське князівство і піти в Суздаль Володимирської волості. М. Воронін вважав, що "сам князь взяв участь в редагуванні літопису і має безпосереднє відношення до включення в текст творів Володимира Мономаха.

Наведені факти ігноруються тими, хто малює негативний портрет князя фразами "таємно вивіз", "вкрав", найбільшу київську християнську святиню тощо.

Сучасні дослідники художньої культури Володимиро-Суздальської Русі вважають, що перші акції князя Андрія Боголюбського стосовно художньої політики мали програмний характер. Він переніс в Боголюбово, під Володимиром, а потім в Успенський собор у Володимирі, ікону "Милостива", що отримала назву "Володимирської", з вишгородського "Дівочого" монастиря, керуючись високими естетичними якостями роботи візантійського художника.

Звісно, що святість іконі, згідно з версією Іоанна Дамаскіна, надає вже

лише ім'я святого. Завдяки "подібності" ікони первообразу, вона знаходиться в спілкуванні з ним, вона — поклінний образ. Після VII Вселенського собору в Нікеї (787 р.) Федір Студит розвинув поняття миметичного (наслідувального) образу: в зображенні зовнішнього вигляду "вбачасмого" первообразу утверджується і сакральнo-містичне значення ікони, конкретна онтологічна подоба святого, а за патріархом Никифором — подоба образу архетипу.

Проте Андрій Боголюбський для своїх цілей не використав давню київську святиню, а взяв ікону не древню і нічим ще не уславлену. Тобто іконографічний тип нової ікони не був подібний до поширених в Києві Оранти, Одигітрії, Печорської, Знамення. Чим не прояв самостійності по відношенню до київських церковних святинь?

Вже І. Забелін у 1885 р. відзначив, що "нема свідчень, що в місті (Вишгороді) вона користувалася таким же авторитетом, якого згодом набула вже у Володимирі". Після перевезення ікони Богоматері Андрій Боголюбський багато зробив для поширення її авторитету — він став ініціатором створення "Сказання про чудеса Володимирської ікони Божої Матері". Близько 1156 р. ікона з Вишгорода знаходилася в Боголюбові, а після 1167 р. — в Успенському соборі у Володимирі, на Клязьмі. В період перебування ікони Володимирської Богоматері в князівському палаці був створений новий за іконографією, але залежний від константинопольських прийомів живопису (моделюванням обличчя, глибоким колоритом, м'якою кольоровою гамою тощо), образ "Богоматері Боголюбської". За основу був взятий іконографічний тип Богоматері-Заступниці, що стоїть у молитовній позі, звернений до небесного сегменту. Права рука спрямована до Бога, а в лівій вона тримає сувій з текстом молитви.

Поява нової ікони пов'язана з так званім "Чудом в Боголюбові", коли Богоматір веліла Андрію Боголюбському поставити ікону, вивезену з Вишгорода, у Володимирі, а на місці явлення закласти церкву. В церкві Різдва Богородиці, складової частини палацового ансамблю в Боголюбово

(1158—1165 рр.), і перебувала нова ікона, пов'язана з образом Богоматері Халкопратійської. До нашого часу збереглася баншта з переходами від собору до князівського палацу. Підлога собору була з мідних плит, на хорах — з керамічних. Він був прикрашений фресками, а стовпи розписані під мармур. Майдан перед собором був вимощений кам'яними плитами з жолобами-водозливами.

Згідно зі "Сказанням про чудеса Володимирської ікони Божої Матері" вона явила нове чудо — заступилася за Андрія і його воїнів проти волзьких болгар. Це трапилось в один день з вдалим походом візантійського імператора Мануїла Комніна проти сарацинів — 1 серпня 1164 року. Два правителя домовилися про святкування дня Всемилоствитного Спасу і Пресвятої Богородиці.

Найбільш яскраве явище в культурі Володимира часів Андрія Боголюбського — муроване будівництво храмів. Вже за часів Юрія Долгорукого, близько 1148 року, галицький князь Володимирко віддав своєму постійному союзнику артіль романських майстрів з Малопольщі, які з 20-х років будували в Галичі. Але масивні, майже квадратні, будівлі з великих прямокутних блоків вапняку не відповідали смаку Андрія Боголюбського. Князь запрошує нову артіль романських майстрів, які дуже професійно збудували (разом з 5 місцевими майстрами) шедеври зодчества: Успенський собор (1158—1161 рр.), церкву Покрова Богородиці на Нерлі (1165 р.). Нові споруди прикрасили небачені ще на Русі рельєфи з зображеннями Олександра Македонського, царя Давида, святих мучеників, псів, птахів, жіночих масок тощо.

Архітектори і археологи прийшли до висновку, що перший за часом комплекс палацу в Боголюбово близький до німецьких замків епохи Штауфенів, а майстри і головний зодчий прийшли від Фрідріха Барбаросси. В новий Успенський собор і була поставлена візантійська ікона Богоматері у 1167 році.

29 червня 1175 р. від рук групи бояр на чолі з Кучковичами князь

загинув. Православна церква його, як мученика, зарахувала до рангу святих. У "Повісті про вбивство Андрія Боголюбського" князь уподібнений царю Соломону за будівничу діяльність (церква "Різдва Богородиці", "Золоті ворота", "Успенський собор").

Особа князя Андрія Боголюбського, онука Володимира Мономаха, завжди привертала увагу істориків. Найбільше зацікавлення у дослідників викликає причина, через яку Андрій Юрійович відмовився від великокнязівського престолу в Києві, всупереч батьковому бажанню. "(Неділя 20 березня 1155 р.)... Тоді ж, сівши, він (Юрій Долгорукий — Р.О.) роздав волості дітям: Андрія посадив у Вишгороді..."

Андрій зламав плани батька, чим викликав його гнів. Вже в середньовічних джерелах існувало кілька версій причини від'їзду Андрія з Вишгорода в Суздаль. Це і принадли пропозиції бояр Кучковичів, і неприйняття міжусобиць південних князівств, і непорядок (за Татищевим) в Білій Русі, тобто Володимиро-Суздальській землі. За Карамзіним і Соловйовим, порядку на півночі було більше, а рідні місця притягували більше, ніж південь — "театр жадібного владолюбства". За Костомаровим, Андрій був владолюбцем, який не міг допустити залежності від інших князів, дружин, міст. Таким чином, особистий настрій князя, риси його вдачі, на думку дослідників XIX ст., і визначили вихід Андрія з Вишгорода.

В XX ст. історики намагаються більш об'єктивно оцінити дії Андрія. Та М. Воронін вважав, що Андрій порушив "ряд" (догівір) з Юрієм за радою суздальського боярства, яке було зацікавлене в посиленні самостійності. А. Насонов, на нашу думку, слушно звернув увагу на те, що міські громади Ростова і Суздаля були не зацікавлені в молодших братах Андрія: Михалку і Всеволоді, оскільки це призвело б до втрати незалежності. Ю. Лімонов в діях Андрія вбачає "велику політичну гру" і в дусі вульгарного марксизму пише про вибори феодалами князя, про створення осередку "руської нації" тощо. М. Присьолков, А. Петров, І. Фроянов зауважують про екстериторіальність князя з резиденцією в Боголюбово по відношенню до "старих" Ростова і

Суздаля і "молодшого" Володимира, змагання між ними через створення культу місцевих святих.

Проволодимирський настрій Андрія виявився в небажанні будувати в Ростові (після пожежі у 1160 р.) церкву Богородиці більшу, ніж у Володимирі. В числі чудес ікони Єлеуса з Вишгорода є і відома зупинка коней на шляху в Ростов, після чого уві сні Андрію явилася Богоматір з хартією в руці і вимогою встановлення ікони у Володимирі.

В контексті місцевих інтересів слід розглядати і спроби Андрія встановити другу, незалежну від Києва, митрополію. Патріарх Лука Хрісоверг відмовив у проханні Андрію не тому, що єпископ Феодор поплатився за недостатньо проволодимирську політику, яка стримувала релігійний сепаратизм володимирської громади. Він був вигнаний із "землі Ростовської". Це було одним із чудес Володимирської Богоматері у відповідь на арешт володимирських святинь: "У тім же році чудо пове сотворив Бог і свята Богородиця у Володимирі-городі (Суздальському): вигнав Бог і Свята Богородиця облудного владика Федорця з Володимира зі святої Богородиці церкви Золотоверкої, з усієї землі Ростовської" (переклад Л. Махновця).

Історики другої половини XX ст. М. Тихомиров, М. Воронін, Ю. Лімонов, І. Фроянов та інші підкреслюють, що Андрій Боголюбський не був антиподом іншим давньоруським князям, і вважати його "Самовладним", на зразок королів Західної Європи, нема підстав. Трагічний фінал Андрієвого князювання не пов'язаний з його особою в якості самотнього героя. Яскрава індивідуальність не завадила розправі над ним володимирців. Крім соціальних, були і зовнішньополітичні причини, пов'язані з іконою Богоматері: втрата престижу чудотворної ікони внаслідок "змагання" її з іконою Богородиці Знамення під стінами Новгороду у 1170 році, а також невдалий похід Андрія Боголюбського на Київську землю у 1174 році.

На думку більшості мистецтвознавців і істориків культури, ікона Володимирської Богоматері була написана в Константинополі в кінці XI —

на початку XII ст.ст. В усіх працях, написаних про ікону, до перших досліджень Анісімова (1920, 1928 pp.), М. Алпатова і В. Лазарева (1925 р., німецькою мовою), вона розглядалася в записаному вигляді. 20 грудня 1918 року Комісією по відновленню древнього живопису була реставрована ікона, що зберігалася в Успенському соборі Московського Кремля. Реставратором був один із найдосвідченіших на той час Г. Чіріков. Після закінчення реставрації з'ясувалося, що від ікони, як пам'ятника візантійського живопису, збереглися, за винятком незначних фрагментів, лики Богоматері і Дитини. Все інше записано в процесі поновлень, а старий живопис знищений разом із ґрунтом.

На початку 60-х років В. Антонова присвятила спеціальне дослідження первісній композиції ікони Володимирської Богоматері, що спрощувало завдання авторам наступних видань як самої ікони, так і списків з неї. Ікона Богоматері Слеуса була записана або реставрована, як це розуміли в Середньовіччі, послідовно 3 рази. Крім того, були списки XVI, XVIII і XIX ст. і запис 1896 р.

Від древнього живопису початку XII ст. збереглися лики Богоматері і Дитини тільки тому, що вони були записані без нового шару левкасу (ґрунта) поверх старої олії. В. Лазарев у праці 1925 р., перевиданій у 1978 р., підкреслював, що від ікони віс суворим молитовним настроєм. Богоматір притискає до щок ласкаву Дитину, але її тонке аристократичне обличчя не виявляє ніякої радості. Темні і глибокі очі наповнені скорботою і смутком. Обличчя Христа також дуже серйозне. Тональність ликів різна: тепло-оливковий тон обличчя Марії поступово переходить в рожевий і потім червоний-на щоках завдяки тонким переходам. Обличчя Дитини виконано в іншій манері — живописний, з яскравими білими складками і глибокими тінями, контрастним співставленням окремих фарб.

До живопису XII ст. належать такі фрагменти: темно-червона кайма мафорія з золотим асістом; залишки темно-вишневого мафорія між правим оком Богоматері і волоссям Дитини, з-під мафорія — фрагмент яскраво-

синього платя (очіпка); на правому плечі Христа — вохристий хітон; кисть лівої і частина правої руки Дитини — залишки золотого тла з кіноварним написом "MP .Y". Початковий колорит характеризувався відтінками вишневого, червоного, синього, вохристого і зелено-оливкового кольорів із золотом.

Невідповідність сучасного стану ікони давньому зразку була очевидною, що дозволило В.Лазареву ще у 1925 р. прийти до висновку: "Строго кажучи, при оцінці Володимирської ікони, як пам'ятника візантійського мистецтва, одні тільки лики мають бути прийнятими до уваги".

Перша "реставрація", точніше, ремонт ікони відноситься до часів після нашествия Батия, під час якого монголо-татари "чудну ікону обдерли, прикрашену золотом і сріблом і камінням дорогоцінним". Одразу після 1238 р. були, переписані хітон Немовляти і кінці пальців лівої руки Богоматері.

В 1411 р. ікона в Успенському соборі Володимира була знову пограбована татарами царевича Талича, які зруйнували місто і викрали дорогоцінний оклад. Можливо, під час цього нашествия, а може й під час перебування ікони (після нашествия Тамерлана у 1395 р.) у Москві, живопис, золоте тло і основа ікони були пошкоджені. Митрополит Фотій, що прибув до Москви з майстрами різних спеціальностей, замовив для ікони два дорогоцінних золотих оклади — сканий і басмений (для оригінала і копії ікони Володимирської Богоматері). Сканий золотий оклад ікони вважається видатним пам'ятником прикладного мистецтва, який, безумовно, виконаний грецькими майстрами. Крім геометрично-чітких фігур кринів, лілій, плетінок, хрестів, що об'єднані спіралеподібними завитками, в клеймах-кіотях зображено дванадцять "свят". Для копії так званої "Володимирської запасної" був виготовлений золотий басмений оклад з дорогоцінним камінням і змонтований з чеканним "Деїсусом" XIII ст., що зберігся від древнього окладу.

Цікаво і те, що до часу виготовлення окладів, ікона-оригінал була

практично переписана заново, а шар поновлення перекрив оригінал ремонт XIII ст. Реставратори прийшли до висновку, що на початку XV ст. візантійський живопис майже не проглядався з-під шару темної оліфи. Зміни були значні — давня ікона мала вигляд написаної у той час. Переписані деталі одягу Богоматері, руки і ступні Немовляти, його шия, волосся, права рука, чепець, вухо, золота кайма мафорія Богоматері тощо. Але головне — змінилися пропорції фігур: Немовля мало прямий торс і коротку туніку, яка не закривала оголені ноги, торс Богоматері не мав акцентованого повороту ліворуч, ліва рука була вище. Зміщення всієї композиції ліворуч виникло внаслідок S-подібного положення важкого, обгорнутого важкою золотою тканиною тіла Немовляти.

Зміни у живописі в 1411 р. надала іконі константинопольського походження вигляд російських ікон Богородиці з Немовлям, одягненим в апостольський хітон і гіматій, більш характерний для ікон типу Одигітрії. В цей час грецький напис "Мати Божія" був перероблений на "Богородицю". Дошка ікони збільшена з 78x55 до 100x70 см, а на зворотному боці написаний престол з голгофським переможним хрестом і знаряддям страстей — гвіздками, книгою, білим голубом з золотим німбом, списом і тростиною. Престол накритий червоною тканиною з золотим візерунком.

Загальний стиль, тональність і колорит з характерним тепло-оливковим відтінком, моделювання тутих локонів зачісок, висока шия Немовляти, асистний одяг — все це відповідає живопису Андрія Рубльова або майстрів його кола. На особливу увагу заслуговують два списки з ікони, написані також біля 1411 р.: для володимирського Успенського собору і для московського Успенського собору. На копіях спостерігається нове композиційне рішення, пірамідальний силует, розташування рук Богоматері на одному рівні, що свідчить про інший задум і значення творів. По-новому трактований жест рук Богоматері (що пов'язано з літургійною практикою) акцентує увагу на молитовному звертанні Богоматері до Христа, між якими виникає діалог, що спричиняє емоційну активність людини-спостерігача.

Авторство володимирського списку має не тільки стилістичні докази — на мініятурі Лицевого Зведення XVI ст. зображені Андрій Рубльов і Данило Чорний за написанням ікони "Володимирської Богоматері" у володимирському Успенському соборі.

Поновлення ікони "Володимирської Богоматері" 1514 р. велось в політиках митрополита Варлаама в зв'язку з завершенням розпису московського Успенського собору. Так звана варлаамівська реставрація охопила всю площу ікони: був накладений новий левкас, написані торс, голова і ліва рука Богоматері, фігура Немовляти, золотий одяг. Проте це поновлення зберегло всі виправлення епохи Андрія Рубльова. Після реставрації 1918 р. від ремонту 1514 р. залишився мафорій Богоматері, її ліва рука, більша частина одягу Немовляти, кисть його правої руки, вохра на тлі замість золота тощо.

Ремонт ікони відбувався в 1566 р., в XVIII і XIX ст. Сучасний пам'ятник, за висновками всіх дослідників, фактично як матеріальний об'єкт відповідає не стільки давньому візантійському типу Єлеуси, скільки московському "Замилуванню" XV ст. Але ікона як матеріальний об'єкт, що має своє місце походження, більш-менш точні дати поновлень, ремонтів, і, за ідеалом висловом М. Плюханової, відноситься до профанної сфери, а святиня має свою символічно значиму долю. Володимирська Богоматір (ікона) — це символ, що увійшов в давньоруську книжність в основному завдяки "Сказанню про ікону Володимирської Богоматері" XVI ст., якому передували повісті XII—XV ст. Обійти проблему ікони Володимирської Богоматері, як великого християнського символу, ми не маємо права і тому коротко розглянемо етапи створення, засвоєння і трансформації цього символу за пам'ятками давньої писемності.

Вище було зазначено, що до літописної статті 1155 р. Київського Зведення 1200 р. згадка про привезення ікони з Царгороду потрапила з Володимирського Зведення 1177 р. На думку М. Присьолкова, це Зведення укладалося під керівництвом ігумена володимирського Успенського собору Феодула, у зв'язку з чим іконі Володимирської Богоматері була надана

особлива увага. Актуальність теми була зумовлена необхідністю укріплення політичної позиції Володимира перед більш давніми градами — Ростовом і Суздалем. При перших ростовських єпископах (Іларіоні або Федорі) одразу після хрещення (992 р.) була побудована перша дубова церква св. Богородиці, а у 1158 р. князь Андрій заклав у Володимирі муровану церкву св. Богородиці, освячену у 1160 р., де потім і перебувала вивезена з Вишгорода ікона. У повній відповідності до статті зі статуту князя Володимира Святославовича, церква у Володимирі, як і Десятинна св. Богородиці в Києві, отримувала десятину від данини, торгів. При Успенському соборі велеться напружена робота над літературними творами: “Сказання про чудеса Володимирської ікони Богоматері”, “Сказання про перемогу над волзькими болгарами 1164 р.”, “Повість про вбивство князя Андрія”, “Житіє св. Леонтія, єпископа Ростовського”, служби свята Покрови Богородиці тощо.

Віпанування ікони Володимирської Богоматері тісно пов'язане з встановленням свята (спаса і серпня, що стало можливим після перемоги Андрія Боголюбського над волзькими болгарами у 1164 р. Всі без винятку дослідники давньоруської літератури пов'язують створення “Сказання про чудеса” з періодом князювання Андрія, за М. Вороніним навіть до 1165 р. Згідно з підрахунками вціліло 20 списків “Сказання”, найбільш давній датований 60—70 роками XV ст. В коротких списках міститься текст тільки “Сказання про перемогу над волзькими болгарами”, в більш повних списках після тексту “перемоги” вміщено розповідь про чудеса Володимирської Богоматері, потім — коротка літописна стаття про “перемогу”, і в кінці — дві статті про чудеса візантійських святинь: ікони Одігитрії і ризи Богоматері. Більш повний текст має складне упорядкування, що утворилося в XV ст. Але оповідь про чудеса і “перемогу”, без сумніву, відноситься до XII ст.

Звернімося до найдавнішого тексту про десять чудес, які почалися в церкві Пречистої Богородиці у Вишгородському жіночому монастирі в 1155 р. Текст XII ст. дуже просто повідомляє про наміри князя: “Князю же

Андрею хотящу княжити на Ростовскую землю. И нача беседовати о иконахъ. Поведоша ему икону въ Вышгороде въ женскомъ монастыри, пресвятыя владычицы нашея Богородицы...”

Далі в “Сказанні” йдеться про те, що князь Андрій зайшов у церкву і “сия же икона яко прешла бе всехъ образовъ”. Вираз автора “Сказання” треба розуміти через головне сакральное-художнє явище візантійської культури — ікони, її численних функцій, і через особливу символіку. Ця символіка не лише означає архетип, але й дійсно подібна до нього. Звідси існують поклінна і чудотворна функції ікони.

На відміну від іконоборців, в православній традиції підкреслюється не суб'єктивно-асоціативна значимість ікон, а онтологічний зв'язок з первообразом. В іконоборчих ересях ікона — безпосередній архетип, а в православ'ї ікона скоріше нагадує про деякий первообраз, тобто будить у свідомості духовне видіння. Богослов і мислитель Павло Флоренський підкреслював в “Іконостасі”, що для подвижників ікони неодноразово були не тільки вікном, крізь яке бачилися зображувані на них лики, але й дверима, через які ці лики входили до чуттєвого світу. На цьому і ґрунтується практика виготовлення списків з так званих чудотворних ікон. Цей містичний зв'язок ікони з первообразом добре розуміли і відчували володимирці XII ст., але зовсім не відчують ті, хто вірить, що апостол Лука писав ікону Володимирської Богоматері “з натури”.

Чудеса ікони у Вишгороді свідчили про її намагання покинути Вишгород: вона тричі сходила зі свого місця і опинялася то посеред церкви, то лицем до вітваря, то посеред трапези, хоча її кожний раз ставили на відведене їй місце. В цей час назви ікона не мала, і, очевидно, називалася “Пресвятою (Святою) Богородицею”. Після виїзду з Вишгорода князя Андрія разом з попом Микулою і дяконом Нестором в 1155 р. з іконою трапилося перше чудо. Внаслідок звертання до ікони під час переправи через річку Вазузу був врятований провідник. Ще в дорозі була врятована вагітна жінка Микули, потім були зцілення хворих, чудо з конями, які зупинилися при

спробі перевезення ікони до Ростова. Всього чудес в "Сказанні" XII ст. було десять.

Саме створення "Сказання" XII ст., як і культу Володимирської ікони, а також можливість її співвіднесення з константинопольською Одігітрією, відбулося між 1164 і 1169 рр. Саме в ці роки встановлюється найбільш важливе для шанування ікони місцеве православне свято 1 серпня, присвячене Всемилоствитому Спасу і Пресвятій Богородиці.

До нашого часу дійшло в трьох редакціях і 30 списках "Сказання про перемогу над волзькими болгарами 1164 року і свято 1 серпня". Поступово, на кінець XIV ст. в зв'язку з введенням у Північно-Східній Русі Єрусалимського статуту під впливом Константинополя, свято поєднує ще і Походження Древа Хреста Господня. На думку сучасних дослідників і такого церковного авторитету як архієпископ Сергій, автор Повного місяцеслова Сходу, свято Спаса 1 серпня було встановлено за часів патріарха Луки Хрісоверга (помер в середині 1169 р.) і в зв'язку з перемогою візантійського імператора Мануїла Комніна над сарацинами. Проложне "Сказання про перемогу" конкретно приписує ідею свята Андрію Боголюбському, імператору Мануїлу Комніну, патріарху Луці, київському митрополиту Костянтину і ростовському єпископу Нестору.

1 серпня у Візантії і на Русі однаково звершувалися малі Водохрепці. В Константинополі це свято було найурочистішим хресним ходом з животворним Древом Хреста до Спасова джерела. Константинопольська Одігітрія була і непереможним воєводою, і міцною заступницею міста, і цілителькою хворих і недужих. Поблизу монастиря Одігітрії знаходилося чудотворне Спасове джерело, в хресному ході до якого брала участь ікона Одігітрії.

Після перемоги Мануїла над сарацинами до Константинополя увійшла триумфальна процесія. Попереду імператора в срібній золоченій колісниці везли ікону Богоматері Одігітрії, яку імператор брав з собою в похід. Цей звичай шанування Одігітрії мав значну традицію — святкування

імператорських святинь у Великій перкві святої Софії.

Шанування ікони Володимирської Богоматері почалося за часів Андрія Боголюбського, але не як святині, тотожній константинопольській Одігітрії, але однакового з нею змісту (семантики) в церковному і політичному житті Володимирського князівства. Проте ікона не називалася Одігітрією, її культ (як і свято Спаса) не вийшов за кордони Володимирської землі.

Згідно з літописом, після перемоги 1164 р. князь Андрій поставив ікону в перкві святої Богородиці у Володимирі. Під час святкувань вулиці, на зразок Константинополя, прикрашалися дорогоцінними тканинами, а за деякими свідченнями, зібраними Л. Шенніковою, Володимирська ікона брала участь у дійстві водохрепців уже в XII ст. В той же час в "Сказанні про чудеса" відсутні статті про візантійські святині — ікону Одігітрії і ризи Богородиці: становлення ідеї Покрови (від омофора, головного платя з Влахернського храму) ще тільки відбувається.

Таким чином, акцентування факту вивезення ікони константинопольського походження з Вишгорода на Північний Схід в пам'ятках XII ст. не спостерігається, ікона мислиться в XII ст. як головна святиня тільки Володимира. Надання іконі особливого значення відбулося разом з уявленнями про Андрія Боголюбського як про засновника північно-східної християнської державності тільки у XVI—XVII ст. Завершилося створення концепції ототожнення Русі і Москви тільки у XVII ст., коли Андрій Боголюбський став головною фігурою московського міфа. Проте ікона живе своїм життям, і на початку XV ст. семіотичне сприйняття Володимирської ікони як константинопольської Одігітрії, писаної євангелістом Лукою, призвело до сприйняття її в якості заступниці Великого князівства Московського.

В 1385 р. на Москву посунув свої війська могутній Тамерлан (Темір-Аксак). Загально відоме чудесне спасіння Москви від "агарян" сталося завдяки іконі Володимирської Богоматері. "Повість про Темір-Аксака", що розповідає про нечуване врятування Московської Русі від нашествия

Тамерлана, дійшла в 200-их списках XV—XIX ст. В “Повісті” князь Васильй Дмитрович звертається з метою заступництва до ікони Володимирської Богоматері, а не до списку з ікони константинопольської Одиітрії.

Князь ототожнює Володимирську ікону з константинопольською святиною. В “Повісті” московський князь діє як візантійські імператори. Час створення “Повісті” — кінець XIV-середина XV ст. В пам’ять події 26 серпня встановлюється свято Стрігнення ікони Володимирської Богоматері.

Звичайно, виникає питання: чому ікону згадали в 1395 р., а не в 1382 р., коли Москву захопив Тохтамыш? Дослідники вважають, що давня Володимирська ікона не без участі митрополита Кіпріана і його оточення в 1390-роках знову почала сприйматися як константинопольська Одиітрія. Згідно з “Повістю” князь Васильй Дмитрієвич згадує чудесне врятування Константинополя від нашествия царя Хоздроя, але посилає не за списком Одиітрії, а за місцевою святиною — “Володичицею Богородицею” до Володимира 15 серпня, у свято Успіння Богородиці. В кінці “Повісті” Володимирська ікона вперше пов’язується з євангелістом Лукою: “Сия же чудная икона святых Богородица написана бысть от руки святого апостола и евангелиста Луки”.

У другій половині XV ст. “Сказання про чудеса” XII ст. було доповнене двома уривками про константинопольську Одиітрію і ризу Богоматері у Влахернах. В цей час створюється “Слово о чудеси”, в якому Володимирська ікона виконує ту ж саму роль, що й риза і візантійська Одиітрія — градозахисну. Свято на честь ікони також нагадувало константинопольську Одиітрію: звершувалися літії (тобто частина всенощної зі спогадом про лихі часи) з хресним ходом і молебним співом.

Важливий етап життя ікони пов’язаний з відомим стоянням на Угрі в 1480 р. військ хана Ахмата і князя Івана III, після чого ікона остаточно була перенесена у Москву в новий собор, збудований за зразком Успенського собору у Володимирі. Було встановлено ще одне свято — 23 червня.

Якщо “Слово о чудеси пресвятой Богородицы” наповнено молитвами

служби на Покрову і Володимирська ікона стає символом моління про град людей (особливо в окремому тексті служби), то сама ікона за змістом ідентифікується з автентичною константинопольською Одиітрією. З цього часу у всіх літописних записах і повістях ікона виступає як Одиітрія євангеліста Луки. Тому апокрифічна розповідь про Луку є невід’ємною частиною її найменування в історії.

Найбільш значні події в історії ікони відзначаються встановленням нових свят. Так в літописі під 1514 р. в повісті “Про ікону Пречиста Володимирська” розповідається про поновлення і оздоблення (кіотом) за наказом великого князя Василя Івановича в Палатах митрополита Варлама. В тексті підкреслено, що образ Богородиці написаний святим апостолом Лукою. В пам’ять про поновлення призначається свято 21 травня. Була поновлена і древня ікона Спаса, і копія початку XV ст. з “Володимирської”. День проводів ікон у Володимир 15 вересня став новим святом. В 1520-х роках для Ніконівського літопису створюється нова редакція повісті про Темір-Аксака (Тамерлана), в якій вперше представлено видіння Богородиці над градом, що було поширене в західноєвропейських легендах. Ці легенди походять від візантійської про спасіння Константинополя від аварів і персів. Володимирська ікона за символічним призначенням тут найближча до значення ризи і Одиітрії як оборонної зброї, що свідчить про державно-політичний зміст образу.

В XVI ст. московський національно-державний ідеал Царства-Града-Церкви втілювався через царгородську ризу Богоматері — Володимирську ікону, а ідеї та образ Покрови — через образи Володимирської ікони і Покровського собору (Василя Блаженного). Новий Успенський собор московського Кремля наслідує славу Риму, Константинополя, Києва і Володимира, ікона усвідомлюється як символ богообраного Московського царства. Концепція знаходила своє втілення у творах, що вийшли з кола митрополита Макарія. Спеціально для Лицевого Зведення між 1553—1554 і 1560 рр. створено “Сказання про ікону Володимирської Богоматері”. Тут є

нові редакції чудес, повісті про Темір-Аксака з реаліями, запозиченими з Ніконівського літопису.

Особливістю московського національно-державного ідеалу XVI ст. є есхатологічний настрій в умовах історичної і релігійної самотності через загибель Візантії та інших православних держав і особлива увага до царгородських святинь — повністю реалізувалися в 50—60-х роках. В оточенні митрополита Макарія була складена “Книга Ступінна царського родоводу”. “Ступінна книга” об’єднала всі легенди про походження православних святинь Русі в єдині оповідання, згідно з якими святині переміщуються відповідно до благодаті. Володимирська ікона переміщується з Палестини до Царгороду, потім у Київ, Вишгород, Володимир і Москву. Вперше Володимирська ікона з’являється в П’ятому ступені, в якому вона принесена з Царгороду Юрію Долгорукому “Пирогощею купцем”, а написаний образ — “богопосланім Лукою”.

В тринадцятому ступені в повісті на Стрітіння чудотворного образу міститься розповідь про написання ікони євангелістом Лукою за життя Богоматері, тобто на Русь Богоматір явлена в своєму первообразі. Серед нових чудес є заступництво Москви від татарського війська Махмет Гірея у 1521 р., а дата нового свята співпала з датою поновлення ікони митрополитом Варламом — 21 травня.

До 1519-1520 рр. відноситься встановлення дійства великого хресного ходу, де ікона “Володимирська” — святиня зі святинь православного світу, яку несуть безпосередньо перед патріархом. Сказання про Луку-іконописця стає частиною назви ікони.

Як бачимо з нашої історії формування символіки ікони Володимирської Богоматері в духовному і державному житті Москви, зростання її ролі і отождіння з константинопольською Одігітрією відбувалося протягом кількох століть в Північно-Східній Русі. В Київській землі шанувалися інші типи ікон: Оранта, Одігітрія, Печерська (Свенська), Оранта-Знамення (Влахернитиса), а нова за типом ікони Милостива була привезена

митрополитом-греком Михайлом київському князю Мстиславу. Про перебування її в Києві і Вишгороді історичних свідчень не існує, але відомо, що восени 1155 р. князь Андрій згідно літописним текстам “А се князи Русьстии” зняв ікону і “поять съ собою крилошаны вышгородскыя: попа Микулу и зятя его Нестера диакона, и съ ихъ попадьями; и многа чюдеса бышя, идущемъ имъ до Володимеря, от чюдные иконы матере божиий”.

Вишгородська традиція, що походить в даному випадку з жіночого монастиря і перкви Пречистої Богородиці, пробилася себе не в іконі Милостивої, а в створенні при Успенському соборі у Володимирі за участю досвідченого кпіру з Вишгорода перших творів володимирської літератури. Вперше до цього висновку прийшов А. Насонов після відкриття у 1962 р. найдавнішого списку (Єгоріївського) “Сказання про чудеса Володимирської ікони”, який датований 60-70-роками XV ст. Сучасний аналіз тексту “Сказання” дозволяє визначити авторів, причетників Володимирського собору Лазаря і Нестора. Головну роль виконував колишній вишгородський дякон Нестор, а Лазар був просто інформатором.

Таким чином, витоки нової володимирської агіографічної літератури походять з Вишгорода, що не можна вважати винятком: записи при Вишгородській церкві св. Василя, а потім св. Бориса і Гліба, на думку С. Бугославського і М. Вороніна, слугували одним із джерел “Сказання про Бориса і Гліба”.

Останнім часом Володимирську ікону в деяких публіцистичних працях, переважно в статтях ЗМІ, іноді називають Вишгородською. Але історія святині, її символики не дають підстав для таких “перейменувань”. В даному випадку певна частина і чиновників від культури, і навіть інтелігенції, перебуваючи в стані культурно-історичної невизначеності (що раніше вважалося добрим, раптом стало поганим!), вважають, що з сакральним найменуванням ікони можна поводитися так, як з назвою вулиці. При цьому повністю або некритично сприймається міф про Андрія Боголюбського, створений московськими книжниками в XV—XVI ст. з поправкою, як вони

вважають, на сучасну політичну кон'юнктуру. Так само безпідставне "перейменування" і відомої Ченстоховської ікони Богоматері на Белзьку, візантійської типу Одигітрії, що за легендою була перенесена з Белзу в Ченстохов Владиславом Опольським.

Володимирська ікона Богоматері є видатною пам'яткою візантійсько-руського мистецтва, живописний образ передає не стільки онтологічну сутність Первообразу, скільки висловлює його духовну сутність. Ікона є традиційною середньовічною іконографією і орієнтацією на канон ще до кризи другої половини XVI ст., що прискорився після Собору 1554 р. За Павлом Флоренським, з кінця XVI ст. в руський іконопис проникає дух алегоризму як зворотний бік онтологічного подрібнення. Живопис, за В. Бичковим, пішов шляхом буквального розуміння і втілення ранньовізантійської теорії символізму, в результаті чого цілісні образи почали гинути в карколомних алегоріях. Але Володимирська ікона сприймається як літургійний образ, що через систему символів для сучасників реально являв архетип.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бычков В.В. Малая история византийской эстетики. – К., 1991.
2. Бычков В.В. Духовно-эстетические основы русской иконы. – М., 1995.
3. Гусева Э.К. Иконы "Донская" и "Владимирская" в копиях конца XIV- начала XV в. // Древнерусское искусство XIV-XV вв. – М., 1984.
4. Ключевский В.Н. Сказание о чудесах Владимирской иконы Божьей Матери. – СПб., 1878.
5. Лазарев В.Н. Этюды по иконографии Богоматери. //Византийская

живопись. – М., 1971.

6. Лазарев В.Н. Византийская икона комниновской эпохи. //Византийское и древнерусское искусство. – М., 1978.
7. Плюханова М. Сюжеты и символы Московского Царства. – СПб., 1995.
8. Успенский Л.А. Богословие иконы Православной Церкви. – К., 1992.
9. Флоренский П.А. Иконостас. – М., 1995.
10. Шенникова Л.А. Чудотворная икона "Богоматерь Владимирская" как "Одигитрия евангелиста Луки". //Чудотворная икона в Византии и Древней Руси. – М., 1996.
11. Языкова И.К. Богословие иконы. – М., 1995.

*Дмитро Байда-Вишневецький –
засновник Запорозького Козацтва*

Кожний суспільний рух має свою історію та передісторію. Історія виписується в численних популярних книжках та наукових розвідках, історичні події здебільшого залишають по собі згадки в архівах, матеріальні сліди у вигляді пам'яток архітектури, змін у побуті, появі нових понять тощо. До чогось можна доторкнутися рукою або охопити поглядом, про щось можна почитати або почути.

Що стосується передумов історичних подій, котрі іноді докорінно змінювали і соціально-політичний, і економічний та культурний стан тієї чи іншої країни – про ці передумови історики чомусь згадують якось мимохідь, переважно не вдаючись у хитросплетіння обставин, що врешті решт призвели до почасти докорінних змін. А варто було б. Принаймні, якщо йдеться про справжні передумови виникнення такого унікального явища в світовій історії, як феномен запорозького козацтва.

Адже говорячи про подвиги запорожців, згадуючи численні повстання та визвольні війни, що були ними ініційовані, сучасні історики чомусь вперто проходять повз той факт, що козацтво було не лише якимось абстрактним носієм національної ідеології окремішності русинських земель та не лише “озброєним загоном українського народу”. Козацтво сформувалося та постало як зовсім новий для тих часів суспільний стан, що не тільки усвідомлював свої інтереси та прагнення, але й зумів їх окреслити та сформулювати в процесі свого розвитку та становлення. І подальша історія існування козацтва в межах Російської імперії, частиною якої стала Україна, наочно свідчить, що козацтво виконувало важливу суспільну функцію – не лише охоронця кордонів, не лише бездатного та високоєфективного міліційного війська. Передусім, козацтво було провісником нових суспільно-

економічних стосунків в суспільстві, оскільки являло собою організовану та свідому громаду вільних хазяїв на своїй землі.

Визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького та викликані нею зміни в суспільній свідомості, становому розподілі тогочасного суспільства докорінно змінили сприйняття козацтва, як зараз прийнято вважати, широкою громадськістю. Якщо до того козацтво сприймалося або як наймане військо на службі в короля або того чи іншого магната, або ж просто як зграя гульців – в часи Хмельниччини та опісля неї козацтво утвердилося як нижня складова українського суспільства, без урахування інтересів якої стало неможливим проводити будь-яку політику в Україні та стосовно України, яка б (політика) претендувала на роль вираженої. Козацтво, пройшовши в своєму розвитку декілька послідовних етапів (втім, почасти вони накладалися одне на одного) від “бродництва” та простого розбою через ниймитство на кшталт ландскнехтів (надвірні полки магнатів тощо) та причорноморське піратство до регулярного війська своєї власної бітьківщини, врешті решт утвердилося в суспільстві як військовий стан або перства, склавши таким чином конкуренцію дворянству.

Власне, однією з основних передумов вибуху козацького повстання під проводом Хмельницького, яке майже миттєво переросло у загальнонародну визвольну війну супроти Польщі, було невизначене становище козацтва як стану. Старі суспільні стосунки, характерні до епохи раннього феодалізму, які не передбачали появу козацької верстви, що не вписувалася в штучну тріаду середньовіччя “селянин-священник-воїн” (де під воїном розумілася виключно шляхта), насильницьке закріпачення більшої частини селянства, впроваджена система орендарства на тлі жвавих та болісних процесів, пов’язаних із насильницьким впровадженням унії – усе це спричинило різке невдоволення та повстання майже усього русинського суспільства.

Спільність мови, території проживання, релігії, потреби захищатися від нескінченних навал татар та турок викликали необхідність появи та формування міліційної системи оборони рідного краю. Козацтво швидко

набуло популярності серед мешканців України, козаки-запорожці по праву вважалися справжніми захисниками батьківщини, оскільки, на відміну від надвірних та коронних військ польсько-литовської держави, були плоттю від плоті власного народу й уособлювали в собі його найкращі чесноти та сподівання.

Однак соціальна невизначеність козацького стану, що формувався, зверхність старої шляхти та невизначене ставлення до козацтва з боку королівської влади примусили запорожців зі зброєю в руках відстоювати свої права на волю, власність та навіть захист своєї батьківщини від мусульманської агресії.

Одним із наслідків Хмельниччини була насильницька зміна політичної та економічної еліти в Україні, коли стару шляхту, що пишалася своїм походженням від Гедиміновичів та Рюриковичів, заступила нова, козацька еліта, що не мала фамільних гербів та старанно складеного родоводу, проте міцно тримала в руках шаблю та влучно стріляла з пістолів або мушкетів. Таким чином, середина 17-го століття характеризувалася великим перерозподілом не лише політичного впливу, але й серйозними економічними та соціальними змінами, щільно пов'язаними з виходом на політичну арену нової верстви вільних воїнів та господарів – козаків. Потрібно, однак, зазначити, що обмеження реєстрів та спроби створення етнічно чистої держави (знищення та вигнання поляків і євреїв за межі здобутої в боях автономії) викликало нові суперечності між посталою елітою-козаками з одного боку та міщанами і “селянами-гречкосіями” з іншого боку.

Наслідком цих суперечностей, які не було часу розв'язувати політичними методами з огляду на спроби Московського царства, Польського королівства (Речі Посполитої), Турецької імперії (Оттоманської Порту) та їх васала – Кримського ханства силою зброї встановити своє володарювання на території Руської землі, стали орієнтація різних частин реєстрового та вільного (Запорозького) козацтва на різні центри впливу. В

кінцевому наслідку це призвело до поділу території України на зони впливу Польщі та Росії, сприяло турецькій інвазії на Поділля на запрошення гетьмана Петра Дорошенка, який визнав турецький сюзеренітет і, як логічне завершення чвар та непорозумінь в середовищі нової еліти, що не мала часу для поступового розвитку, а отже для усвідомлення своїх спільних інтересів – до втрати Україною останніх крихт незалежності та розділу її території між Московщиною та Річчю Посполитою.

Проте навіть за таких умов козацтво як суспільна верства не лише не загинуло, але й спромоглося остаточно укріпити свої позиції та зайняти поважне місце серед інших суспільних станів. Так, Московське царство, що згодом перетворилося на Російську імперію, вимушене було всіляко підтримувати козаків, причому не лише реєстрових, але й запорожців. Царська адміністрація усвідомлювала, що козаки є найбільш боєздатним військовим формуванням в порівнянні з іншими військами Московської держави, навіть з полками так званого іноземного строю, що їх запровадив Олексій І.

Репресії, яким було піддане козацтво Малої Русі взагалі та Запорозьке козацтво зокрема після переходу Мазепи та Гордієнка на бік шведів у їх, на жаль, марних спробах відновити автономію українських земель, боляче відбилися на подальшому розвитку запорозького козацтва. Водночас, розуміючи користь у підтриманні та збереженні козацтва як серйозної бойової сили, царський уряд всіляко намагався відшукати таке рішення проблеми існування запорозького козацтва, щоб якомога краще задовольнити їх прагнення до волі та до можливості господарювати на власній землі. Врешті решт частину запорожців було переформовано в т.зв. пікінерські полки, частину ж було переселено на Кубань, де козакам надали землю. Таким чином, Росія забезпечила охорону Причорномор'я, водночас відірвавши козаків від їхніх споконвічних земель в Україні. Цікаво, що за усю історію існування кубанського козацтва не було жодної спроби з боку царату впровадити на цих теренах кріпацтво. Очевидно, що в Санкт-

Петербурзі – тодішній столиці імперії – усвідомлювали, що будь-який утиск козаків може вилитися в нову Хмельниччину.

Характерно, що за століття ізоляції від України кубанці зберегли мову та звичай своїх предків. Що ж стосується їх етнічної самоідентифікації, навряд чи хто з кубанських козаків на запитання про його національність скаже, що він є росіянином.

Взагалі, питання про виникнення козацтва досі є дуже суперечливим. Традиція вважає людиною, котра започаткувала Запорозьке козацтво, князя Дмитра Вишневецького (Байду). Напевно, варто зупинитися на його особі та справах для того, щоб краще зрозуміти, в яких історичних умовах проходило формування зовсім нового для тогочасної Європи суспільного стану – козаків.

Ім'я Дмитра Вишневецького, князя із литовської родини, нащадка Гедиміна, васала литовсько-польського короля, хоча й православного за своїм віросповіданням, володаря величезних маєтків на Кременеччині, — вперше згадується в документах 1550 року, коли Сигізмунд II Август, король польський і великий князь литовський, віддав йому Канівське й Черкаське староства. Таким чином, він став основним захисником південних кордонів Великого князівства литовського від кримських татар.

У 1556 році Дмитро Вишневецький здійснив свою першу військову компанію проти татар. Він виступав лише від власного імені й під свою відповідальність, оскільки сюзерен король Сигізмунд II Август був союзником Оттоманської імперії. Вишневецький скористався сутичкою між Московською державою і татарським Кримом, і його поява на арені збіглася з тим, що цар Іван IV вирушив два військові загони проти Кримського ханства: один під командуванням воєводи Чулкова спустився річкою Доном, а другий під начальством дядя Ржевського попрямував у долину Дніпра. В березні 1556 року до дядя приєдналося 300 душ із козаків Вишневецького на чолі або з ним, чи з одним із його помічників отаманом Млиняським (він же — Мина). Влітку союзники, припливши вниз за течією Дніпра, пограбували

Іслам-Кермень і навіть напали на оттоманську фортецю Озію (Очаків). На зворотному шляху наздогнали їх татари й оточили на одному з дніпровських островів, однак після шестиденної облоги Ржевському вдалося вирватися з оточення.

Незважаючи на майже цілковиту невдачу цієї експедиції, вона мала надзвичайне значення — це стало насправді зламним моментом у стосунках між Московією, Кримським ханством та Оттоманською імперією. “Нечувана річ, — пише Сергій Соловйов, — московські люди прийшли на Дніпро й ходили вниз, шукали татар і турків у їхніх же володіннях”. За якийсь час, у серпні-вересні 1556 року, Вишневецький з невеличким особистим військом захопив острів Малу Хортицю за 15 км південніше від останнього дніпровського порога та за 60 км північніше від острова Томаківки, де згодом була заснована Запорозька Січ. Тут він спорудив фортецю. Цей факт викликає і досі великі незгоди серед істориків різних часів.

Дмитро Яворницький вважав, що фортеця на Хортиці мала стати базою для військових операцій, спрямованих проти татар, й була справжнім прототипом Запорозької Січі; до складу ж війська Вишневецького, крім його особистої гвардії, належали городові козаки, з якими поєдналося й козацтво з Низу. Інші дослідники стверджують, що військо Вишневецького складалося лише з найманих солдатів, які самовільно привласнили собі ім'я “козаків”, а фортецю було збудовано для того, щоб підкорити своєму впливові Вільне козацтво й заступити російській армії шлях на Крим. На жаль, історики не мають жодних архівних свідчень, які б пролили світло на це питання.

Вишневецький наполегливо просить короля Сигізмунда II Августа надіслати йому гармати й солдатів, щоб він міг зміцнити фортецю на Хортиці. В травні 1557 року надійшла відмова, й козацький ватажок надумав остаточно розірвати пута васалітету, які його пов'язували з королем. Незабаром кримський хан Девлет-Гірей здійснив наскок на Хортицю, яку він тримав в облозі впродовж 24 днів. Але взяти її ханові не вдалося. Вишневецький одразу ж оповістив про це царя.

Наприкінці літа цього ж року Девлет-Гірей знову підступив до Хортиці з власною армією, військом, надісланим йому молдавським воєводою, та загоном яничарів. Після тривалого опору Вишневецький звернувся до царя Івана Грозного з проханням про заступництво. Іван IV відповів на це згодою та викликав Вишневецького до Москви. Володіння Вишневецького (Канів і Черкаси), відійшли до польського короля, а натомість Вишневецький отримав російське місто Бельов.

У січні 1558 року розпочинається Лівонська війна, яка викликала затяжний конфлікт між Польщею та її союзником Кримським ханством з одного боку й Московією з іншого.

Коли російська армія в січні перетнула кордон Лівонії, син хана Махмед-Гірей із величезним військом, у супроводі ногайських мурз Великої орди, рушив на Московію, але довідавшись, що російське військо зосереджене на Оці, він, досягнувши річки Мечі, повернув назад. Тоді ж король Сигізмунд II Август підписав із Девлет-Гіреєм договір про дружбу, заплатив ханові данину й пообіцяв, що не дозволить своїм підлеглим (козакам) турбувати наскоками татарські землі.

Весною 1559 року, якраз тоді, коли царські війська штурмували Нарву й Дерпт у Лівонії, Вишневецький напав на Крим. Згодом, восени козаки спустошили землі Перекопу, потім піднялися Дніпром угору, знову захопили, щоправда, на короткий час, острів Хортицю.

У лютому 1559 року цар Іван IV надіслав до Криму два нові загани на чолі з Данилом Адашевим та Дмитром Вишневецьким. Тоді як Адашев плів Дніпром, Вишневецький захопив долину Дону й попрямував до Азова.

Згідно з турецькими джерелами, цей перший напад стався весною 1559 року, певне, у квітні або на початку травня. Незважаючи на те, що атаку було відбито, тривога не розвіялась. Уперше Азов, військовий форпост Оттоманської імперії у причорноморських степах, важливий передовий пункт на старому торговому шляху, який через Астрахань зв'язувався з Туркестаном, перебував під загрозою.

Треба додати, що будь-яка загроза, спрямована проти Азова, негайно впливала на продовольче забезпечення Стамбула, особливо в період гострої нестачі харчів, від чого часто потерпала султанська столиця, оскільки Азов був портом доволі значного сільськогосподарського району, який постачав Туреччині їстівні припаси. Звідси надходило хлібне зерно, ячмінь, сухі овочі, олія та будівельна деревина. Облога й спустошення, завдане нападом у низинах Дону, викликали голод навіть у фортеці, а також і у Великій Ногайській орді, яка кочувала між Доном і Волгою.

Із російських джерел відомо, що коли Вишневецький зазнав поразки під Азовом, кримський хан став переслідувати Адашева, якого він наздогнав на Дніпрі та з яким там зчепився.

Поряд із тим численні оттоманські джерела, які стосуються осінніх місяців 1559 року, сповіщають про повторний наступ "Дмитрашки", як глузливо йменували князя Вишневецького, на Азов.

Так, у листі бея Кафи, надісланому до Великої султанської ради (дивана), сповіщається про те, що російські війська, повантажившись у великі човни, здійснили напад на Керч (Керс) у східному Криму; атаку відбила оттоманська ескадра. Незабаром "Дмитрашка" піднявся вгору Доном, де й поставив малі форти, "тотуючись, таким чином, до нового наступу майбутньої весни".

В іншому документі, листі кримського хана від 23 листопада 1559 року, мовиться також про наступ черкесів, союзників росіян, очолюваний племенем Жане (по-турецькому *Zanoglu*), на турецькі землі, розташовані на Таманському півострові, та на місто Кафу. Цей напад супроводжувало повстання черкесів у районі Тамані. Хан заявляв у листі, що атака була відбита і він заарештував головних черкеських воєначальників до того, як їм вдалося втекти на Кавказ або до Московії.

Після цих двох невдалих спроб Дмитро Вишневецький за підтримки черкесів здійснив узимку 1559—1560 років третій напад на Азов, точну дату якого не з'ясовано, але відомо, що в ньому взяли участь черкеси разом із

Кансуком (Kansuk), сином володаря племені Жана. Цю атаку також було відбито. Кансук й один із його братів загинули, а їхні голови, як і голови багатьох козацьких ватажків, відвезли до Стамбула.

Згодом Дмитра Вишневецького відкликали до Москви. Звідгоди російські джерела зовсім замовчують його дії. Вони тільки зазначають, що 1560 року Вишневецький посварився із царем і залишив його, щоб повернутися в Литву, де король Сигізмунд II Август пообіцяв віддати йому назад усі права й маєтки.

За турецькими відомостями, весною 1560 року Дмитро Вишневецький прибув із пониззя Дону, щоб підготуватися до нового виступу проти кримського хана й володінь Оттоманської імперії, що мав стати одним із найвизначніших у його житті. Можливо, в цей час Вишневецький діяв не стільки на руку цареві, скільки в своїх особистих інтересах. Слід зазначити, що його війська складалися нині не з московських стрільців, а переважно з донських і запорозьких козаків та з черкесів, до яких прилучилися численні авантюристи — поляки, литовці, навіть ногайці й татари.

У березні й квітні 1560 року Стамбул із трьох різних джерел отримав попередження про цей задуманий великий наступ. Перші відомості, передані воєводою Молдавії, стосувалися скупчення “злодіїв” на кордонах Московії (вислів “злодії” з цілковитою очевидністю тут стосується запорожців). За якийсь час каді Азова повідомляв султанському дивану, що ногайці, прийшовши із волзьких степів, стояли в районі Нижнього Дону, коли туди прибув авангард у кількості 3 тисяч “руських козаків”, котрі склали основні сили армії, що налічувала 80 тисяч чоловік (цифра, звичайно, перебільшена), які розташувалися між долиною Аксу (Південний Буг) та річкою Озю. Каді вважав, що вороже військо мало намір захопити Крим і перебувало під командуванням “Дмитрашки”.

Водночас те ж саме повідомляв Осяйній Порті й Синан, бей Кафи, який на підставі свідчень, надісланих ногайцями, писав, що північніше Азова зосереджена російська армія та військо “Дмитрашки”, яке нараховує майже

70 тисяч. Нарешті, хан Девлет-Гірей (Devlet-Giray) сповіщав султанові про підготовку ворогів, серед яких він згадував росіян, черкесів і ногайців. Їм допомагали й татарські “зрадники”.

Без сумніву, ці відомості про Вишневецького не відповідали дійсності, а оцінка сил ворога була вкрай перебільшена. Але Оттоманська імперія розпочала мобілізацію, розмах якої яскраво засвідчує серйозність небезпеки.

Передовсім було приведено до стану бойової готовності турецькі збройні сили на місцях. Із Стамбула до Азова вирушила ескадра з 7 військових кораблів, у фортецю прибув загін яничарів для підсилення гарнізонів, а також були підвезені істотні припаси. Нарешті, в травні 1560 року султанський диван призначив Синана-пашу, бей Силістрії, воєначальником над військами, які мали захищати Азов і Крим від “Дмитрашки”. До складу цього війська, крім солдатів, завербованих на місці, належали залучені до армії сипахи й добровольці, загони на чолі з воєводами Молдавії та Валахії, а також армія кримського хана. Султанський диван просив Девлет-Гірея тримати напоготові свої збройні сили, щоб підтримувати бей Силістрії, а задля забезпечення пониззя Дністра йому передали підрозділ артилерії.

Військові приготування імперії, ймовірно, не відповідали справді існуючій небезпеці з боку Дмитра Вишневецького, по суті доволі незначній; проте мобілізація оттоманських військ сама собою могла безумовно змінити політичну ситуацію в районі. Польський король поклавився сплатити данину кримському ханові і знову повторив свою обіцянку: не дозволяти своїм підлеглим (тут — городовим козакам) робити наскоки на оттоманські й татарські володіння. Між тим, зосередження оттоманських збройних сил було спрямоване не стільки проти союзної Польщі, як проти Москви, що стояла за спиною Вишневецького.

На початку травня 1560 року Девлет-Гірей писав султанському дивану, що внаслідок дуже лютої зими, а слідом за нею посушливої весни в Росії виник голод, який послабив її здатність чинити опір і напад. Хан наполегливо

добивається дозволу, щоб здійснити великий похід на Московію та просить диван надіслати йому підкріплення у вигляді артилерії та загону яничар. Хан також повідомляє Оттоманській Порті про наскоки козаків “Дмитрашки”, які спускаються за течією Дону, але кількість ворожих військ, зазначених тут, нарешті відповідала здоровому глузду – за авангардом у 400 воїнів називалися головні сили армії, що налічували 5 тисяч чоловік.

Прохання кримського хана про участь Туреччини у військовій кампанії було відкинуте. Диван вважав несвоєчасним розпочинати військові дії такого розмаху проти Росії й надав ханові право вирушати в похід із власними силами. Але справжня причина відмови Порти від участі в такому виступі проти Росії полягала, напевне, в іншому — в тому, що до Кафи прибули московські гінці, які, за свідченням тексту листа бея до султанської ради, хотіли попередити оттоманську владу про заміри “Дмитрашки” здійснити напад на Азов.

Таким чином, московський уряд прагнув виказати перед могутнім південним сусідом свою добру волю. Цар, отже, відмовлявся від “Дмитрашки”, за якого “не бажав відповідати”. Якщо ж відкинути дипломатичні висловлювання, можна зробити висновок, що цар Іван зрадив князя Вишневецького, виказавши ворогові його наміри. Вірогідно, що саме тут міститься справжня причина розриву між Вишневецьким та Іваном Грозним – відмова царя підтримати князя з огляду на небезпеку серйозного конфлікту із грізною оттоманською державою.

Починаючи від літа 1560 року під командуванням Вишневецького перебувала лише його особиста армія, наwerbована з українських козаків, до яких, мабуть, приєдналися донці й черкеси з племені Жана. Саме з таким військом він здійснив свою серйозну операцію проти Криму, з приводу якої російські джерела скупо подають деталі, й ми знаємо про неї лише з турецьких архівів.

У червні 1560 року Вишневецький напав на Азов, але у зв'язку з прибуттям турецької ескадри на чолі з беєм Кафи зазнав невдачі; тоді він із

черкесами спробував перепливати Таманську протоку, щоб проникнути до Криму й атакувати Кафу, проте турки були попереджені про цей намір чи московськими гінцями, чи шпигунами, яких послав кримський хан у черкеські землі. Друга оттоманська ескадра пильнувала за переправою й відбила напад.

Це була одна з останніх спроб Вишневецького захопити турецькі володіння. Після 1560 року в турецьких архівах не відклалися жодних свідчень про нього. Відомо лише, що наступного року він остаточно порвав із царем і повернувся до Польщі, де 5 вересня 1561 року король Сигізмунд II Август віддав йому всі його звання й землі. Впродовж більше двох років про Вишневецького нема ніяких відомостей.

1564 року Дмитро Вишневецький востаннє виступив проти Оттоманської імперії. З армією в 4 тисячі чоловік він зайшов до Молдавії, де якраз точилися міжособні чвари, але тут його захопили в полон і відправили до Стамбула на страту. За “Хронікою Мартина Бельського”, козацького ватажка скинули з фортечного муру в Галаті на крок (вірніше, гак); він провисів на ньому три дні, доки турки, обурені прокльонами, спрямованими проти мусульманської віри, не застрелили його із луків. Багато істориків, зокрема, М. Костомаров та Д. Яворницький, погоджуються з версією Мартина Бельського та вважають, що розповідь про загибель Вишневецького лягла в основу славетної народної української пісні про “Байду-козака”; інші ж, як, скажімо, Володимир Голобуцький, на підставі повідомлення — не зовсім зрозумілого — французького посла в Стамбулі, стверджують, що Вишневецького задушили.

На жаль, турецькі архіви не сповіщають про обставини загибелі князя Дмитра Вишневецького. Останній оттоманський документ, у якому згадується ім'я “Дмитрашки”, стосується уже періоду після його смерті. Це лист бея Кафи, де повідомляється, що “росіяни” й черкеси не перестають грабувати околиці Азова й, наслідуючи приклад “Дмитрашки”, зібрали армію

в 4 тисячі з гарматами, захопленими на турецьких кораблях, й спробували приступом узяти місто, але були примушені беєм Кафи тікати.

Документи з османських архівів дозволяють нам поглянути на виступи Вишневецького проти турок та татар в контексті міжнародних зносин тієї доби. Порівнюючи військові приготування Османської імперії проти “Дмитрашки” з приготуваннями, які проводила Туреччина тоді ж проти інших її європейських супротивників — Венеції або Священної Римської імперії, можна краще зрозуміти всю глибину небезпеки, яку становили походи українського князя (чи виступав він від імені царя, чи від себе особисто), що загрожували не лише володінням Кримського ханства, як це стверджує Сергій Соловйов, а й власне османським землям на північному узбережжі Чорного моря. Масова мобілізація у восьми турецьких бейліках, звернення до збройних сил Молдавії та армії кримського хана, відрядження ескадри — то були виняткові заходи та єдиний випадок в історії Порти того часу: усі ці дії спрямовувалися не проти держави, а супроти окремої особи, названої найбільшим ворогом Османської імперії. Тому не можна погодитися з тими істориками, які намагаються принизити діяльність Дмитра Вишневецького.

В 70—80 роки XVI століття Османська Порту зазнала численних наскоків українських козаків. Деякі з них, а саме походи запорожців 1574 року та 1577—1578-х років проти турецьких ставлеників у Молдавії, цілком імовірно, були набагато небезпечніші та значніші за кількістю учасників, аніж виступи Вишневецького, — та все ж жоден із них, якщо вірити документам османських архівів, не викликав такої широкої мобілізації турецьких збройних сил. Разом із тим імена ватажків цих походів — Свірговський (1574 рік) чи Іван Підкова (1577—1578 роки) — практично залишилися поза увагою османських властей, які боролися з ними.

Чому ж князь Вишневецький мав такий дивовижний привілей бути особисто знаним для ворогів? Можливо, це означає визнання його справжньої незалежності як стосовно свого сюзерена, короля Польщі, так і

стосовно царя, якому він служив лише доти, поки Росія підтримувала його дії. Може, й тому, що він завдавав удари в найуразливіше місце на півночі імперії — у фортецю Азов?

Документи певним чином висвітлюють і саму проблему походження козаків. Відомо, що в турецьких текстах середини XVI століття згадується кілька категорій козаків: “польські козаки” (Leh Kazaglari) — термін для позначення українських городових козаків, а часом і запорожців; “московські козаки” (Moskuf Kazaglari) — як завжди називали донських козаків, що їх Османська Порту вважала залежними від влади московського царя; нарешті, “руські козаки” (Rus Kazaglari) — це поняття доволі не визначене, оскільки так називали як запорожців, так і донців. Між іншим, в турецьких архівних матеріалах, які стосуються “Дмитрашки”, його війни названі “росіянами” (можливо, так називали московських солдатів), або ж — “невірними”, коли мали на меті черкесів. Слово “козак” зустрічалося дуже рідко за винятком документів, що торкаються часу військових операцій Вишневецького поблизу Азова й, цілком вірогідно, застосовувалося на позначення саме донських козаків.

Можна припустити, що в армії Вишневецького зовсім не було або було дуже мало запорожців, принаймні, під час його походів проти османських військових фортець у 1559—1560 роках. Проте в будь-якому разі безперечним є той факт, що саме Дмитро Вишневецький-Байда був тією людиною, якій вперше в історії українських земель вдалося не лише створити ситуацію безпосередньої загрози Турецькій імперії, але й спричинитися до подальшого розвитку вільного козацького руху. Того руху, який від початку свого утворення став оборонцем християнства від магометанської навали та відіграв вирішальну роль в подальшій спільній боротьбі з нею слов'янських держав Східної Європи. Саме Вишневецький чи не вперше застосував острів Хортицю як військову базу, форпост козаччини, а отже і православ'я за Дніпровими порогами. Саме з імені Дмитра Вишневецького розпочалася писана історія Запорозького козацтва. Історія водночас і трагічна, і слава.

Бо одного разу народившись, Запорозьке козацтво вже ніколи не зникало з нашої історії. Наскрізно, через століття боротьби за незалежність України, злети і падіння руських князівств, гетьманської держави, УНР, Української держави гетьмана Скоропадського, сучасної держави Україна – всюди і завжди запорозьке козацтво було і залишається невід'ємною частиною нашого народу, нашої країни.

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

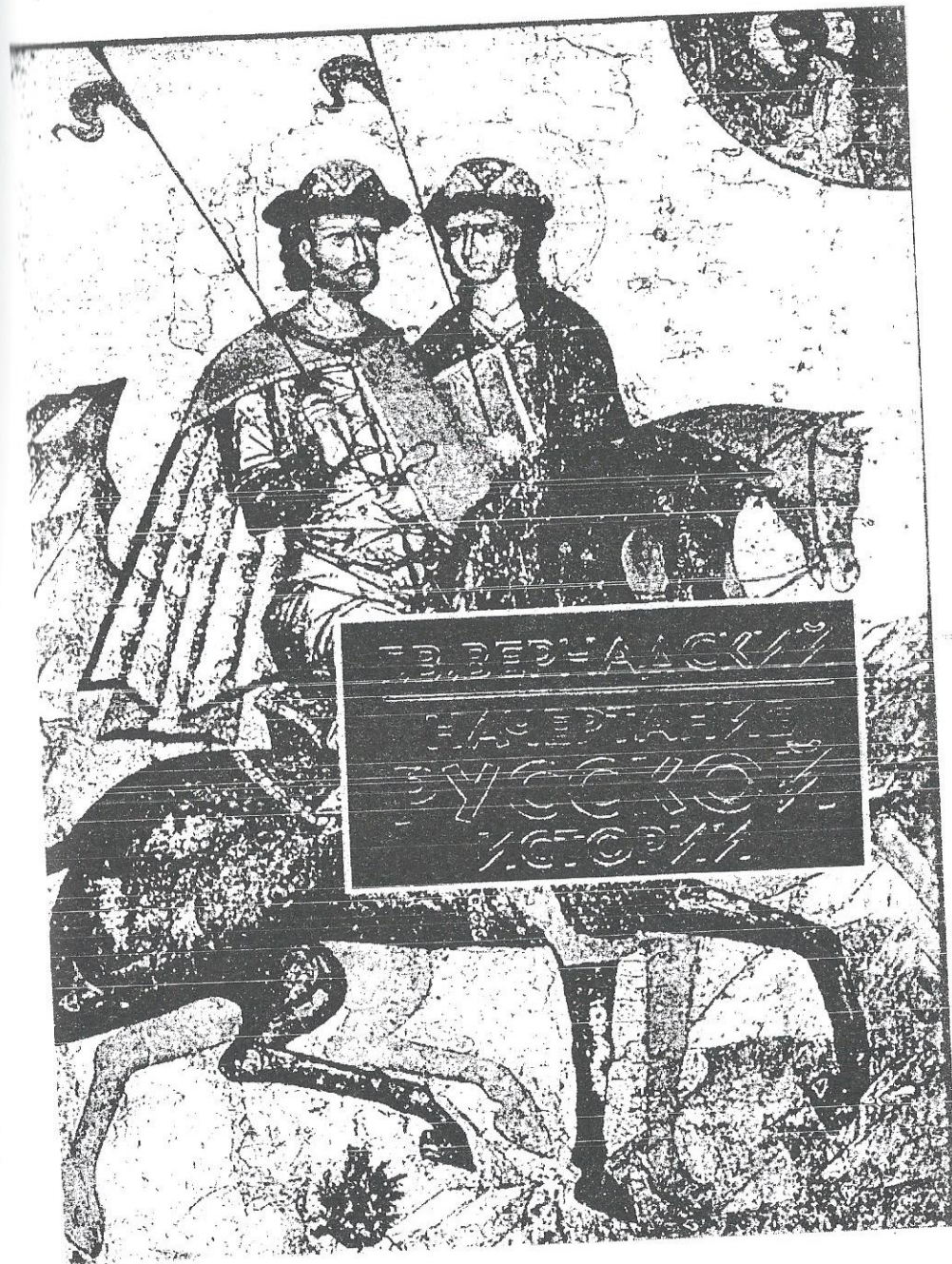
- Брежж О.В.** – зав. відділом краєзнавства Обласного центру охорони пам'яток історії, археології та мистецтва КОДА.
- Булаєвська Н.** – заступник голови ради Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.
- Кабанець Є.П.** – зав. сектором науково-дослідного відділу з вивчення історії Києво-Печерської Лаври.
- Корисєва В.І.** – кандидат історичних наук, зав. відділом “Укрпроектреставрації”.
- Кравчук Г.Д.** – науковий співробітник відділу археології ВІКЗ.
- Лагунова О.С.** – науковий співробітник відділу краєзнавства ВІКЗ.
- Марголіна І.Є.** – кандидат історичних наук, заступник директора музею-заповідника “Софія Київська”.
- Моця О.П.** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент, зав. відділом давньоруської і середньовічної археології ІА НАНУ.
- Нікітенко Н.М.** – кандидат історичних наук, зав. відділом Національного заповідника “Софія Київська”, доцент Національного університету “Києво-Могилянська академія”.
- Ніколенко Л.І.** – зав. відділом-філією краєзнавства Вишгородського історико-культурного заповідника.
- Орлов Р.С.** – науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології ІА НАНУ.
- Сагайдак Д.І.** – Верховний отаман Козацтва Запорозького, Київський та всієї України, маршал козацтва.

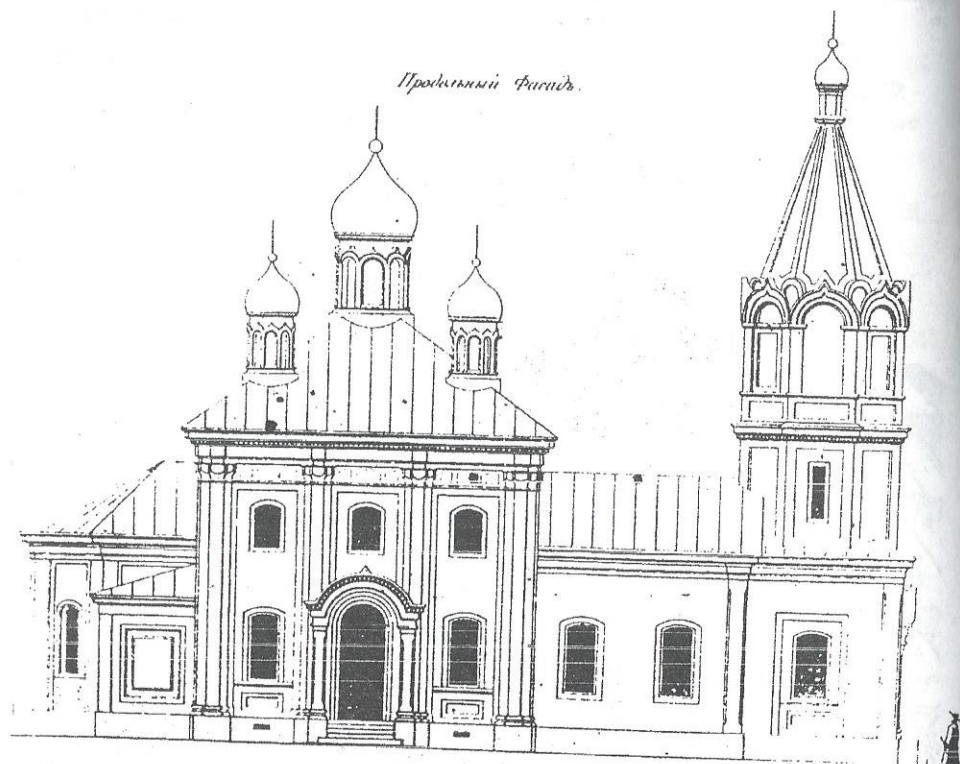
До статті Н.Булаєвської *“Про трьох братів Угрінів, які перебували на службі у святого князя Бориса”*:

Титульна сторінка книги Г.В. Вернадського *“Начертание русской истории”*.

К статье В.И.Корнеевой *“Борисоглебская церковь в г. Вышгороде”*:

1. “Нормальный” проект каменной церкви К.А.Тона. Северный фасад церкви.
2. “Нормальный” проект каменной церкви К.А.Тона. План церкви.
3. “Нормальный” проект каменной церкви К.А.Тона. Продольный разрез церкви.
4. Общий вид церкви 1862 г. с юга. Фото начала XX ст.
5. Общий вид церкви 1862 г. с юго-запада.
6. Руины церкви 1862 г. Фото 50-х годов XX ст.
7. Рисунок храма, представленный Вышгородскими краеведами как копия с картины неизвестного Петербургского художника.
8. Евангелист Лука пишет икону Богоматери. Миниатюра из гомилий Григория Назианзина. Третья четверть XI в.
9. Икона Владимирской Богоматери конца XI – начала XII вв. Константинопольская живопись.
10. Икона Владимирской Богоматери. Обратная сторона с престолом, написанным в 1411 г.
11. Андрей Рублев и Даниил Черный за написанием образа Владимирской Богоматери в 1408 г. Из миниатюр “Жития Сергия” XVI в.

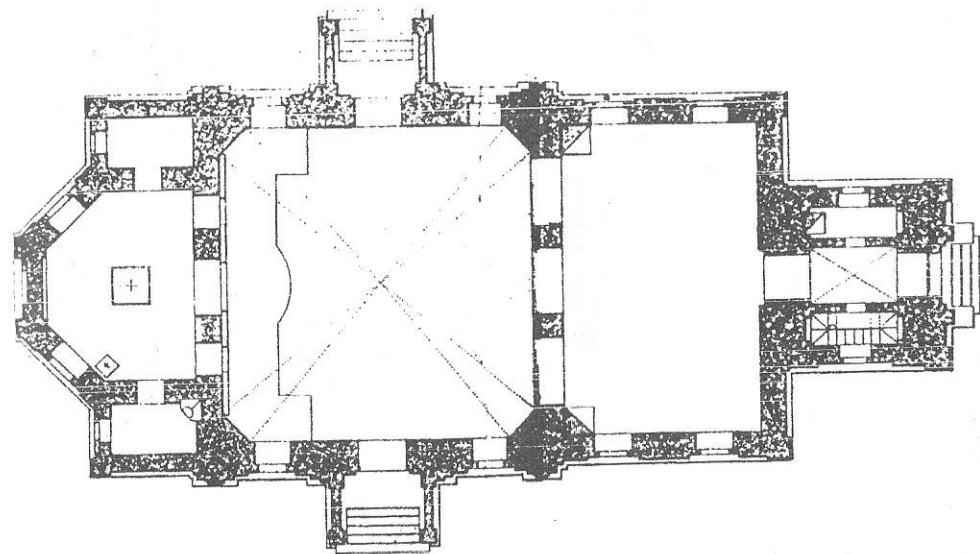

“Нормальный” проект камерной церкви
К. А. Тона
Северный фасад церкви.

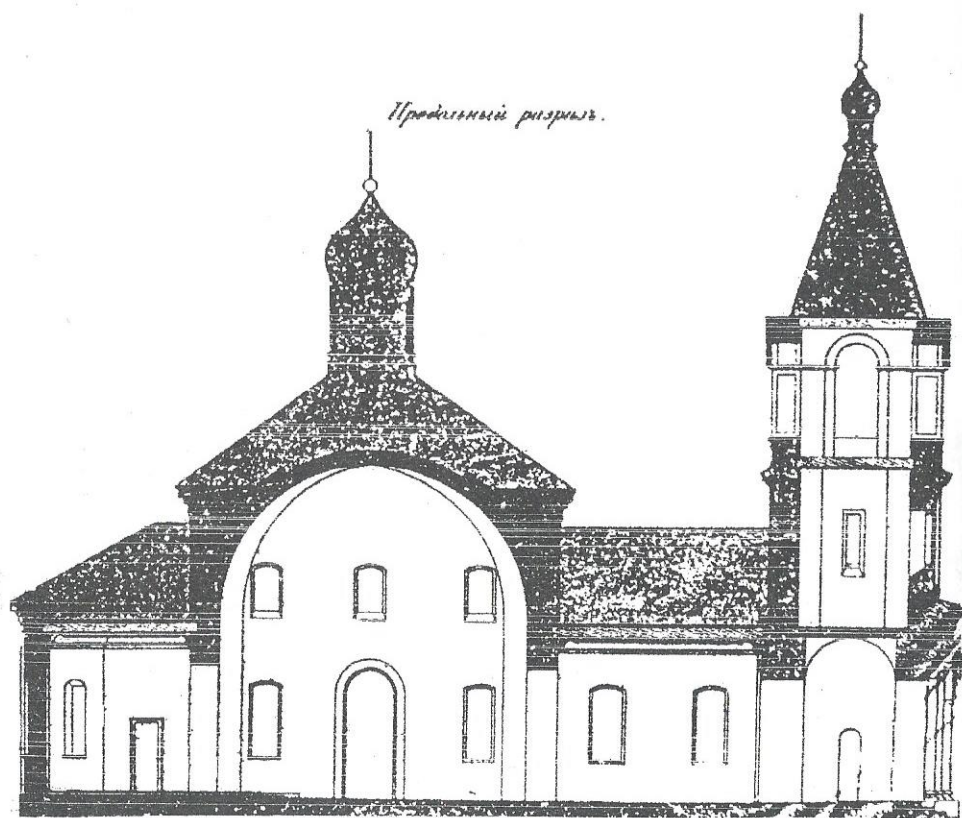
ПРОЕКТ КАМЕРНОЙ ЦЕРКВИ

ВМЕСТИМОСТЬЮ ДО 500 ЧЕЛОВЕКЪ

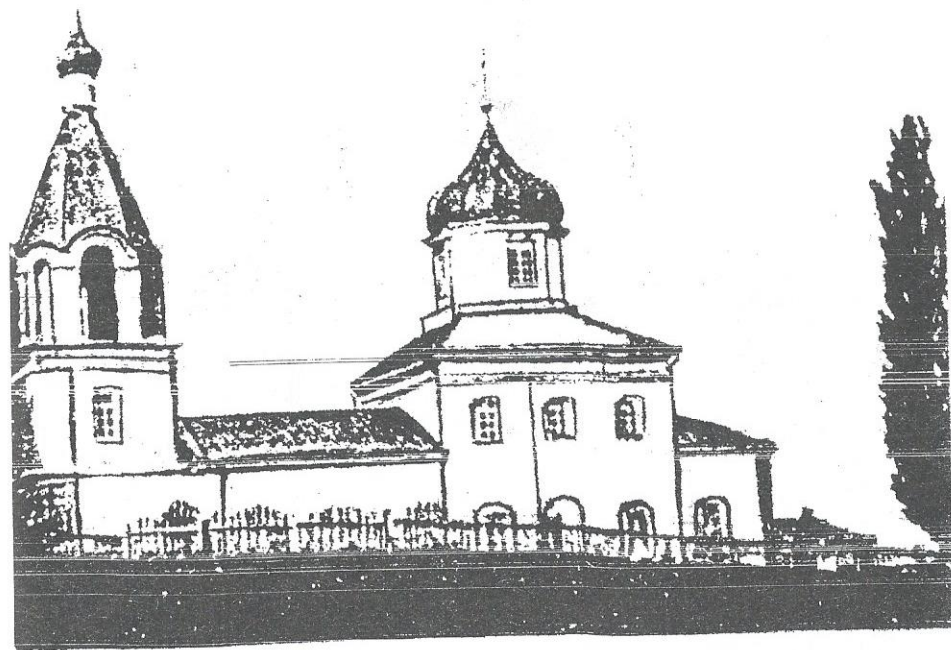
“Нормальный” проект камерной церкви
К. А. Тона

План церкви.

“Нормальный” проект камерной церкви
К. А. Тона

Продольный разрез церкви.

Общий вид церкви 1862 г. с юга.
Фото начала XX ст.

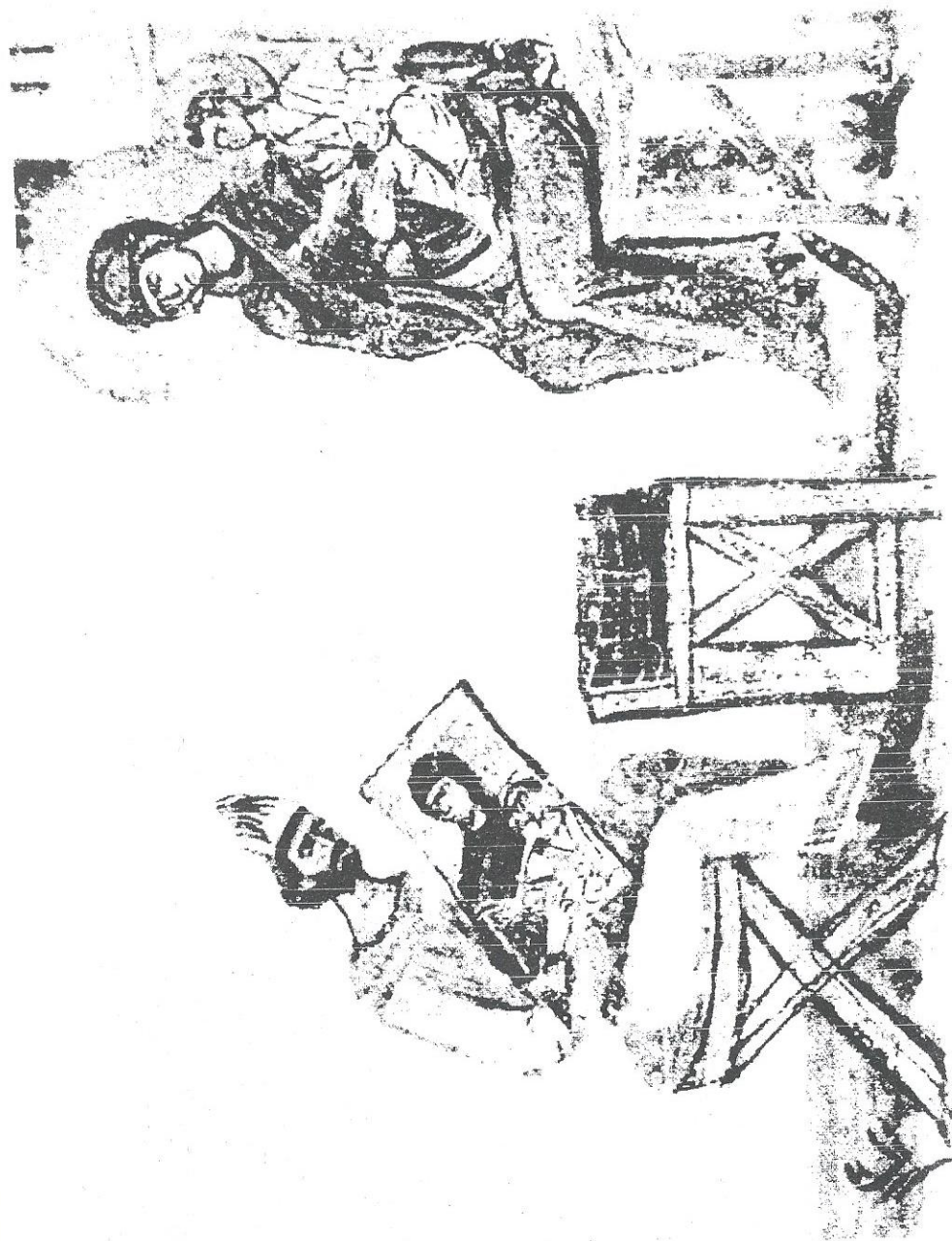
Общий вид церкви 1862 г.
с юго-запада.

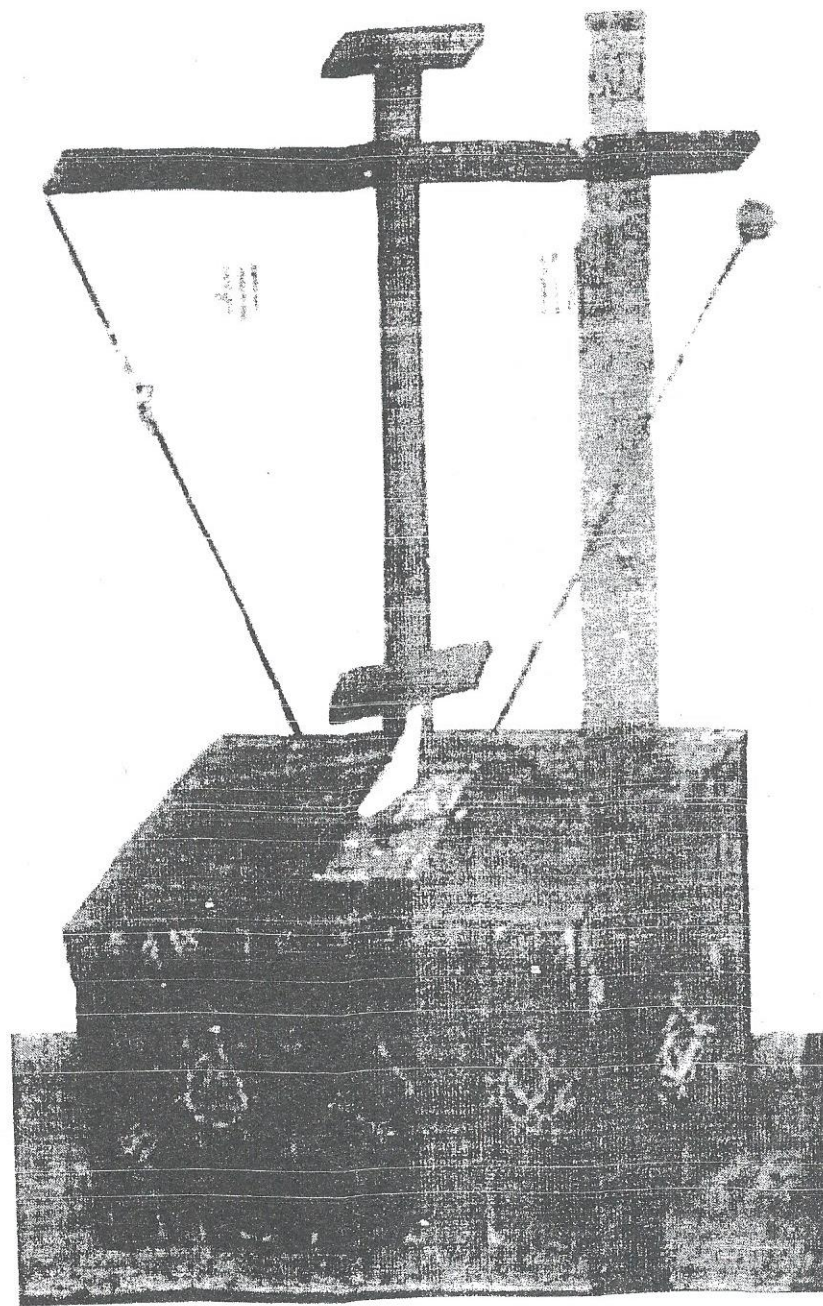

Руины церкви 1862 г. Фото 50-х годов XX ст.

Рисунок храма, представленный Вышгородскими краеведами как копия с картины неизвестного Петербургского художника.

Троїце-Сергієвський монастир. Начальство
писи патріарха і соборна црква

Андрій Рубльов і Данііл Чорний за написанням
образу Володимирської Богоматері в 1408 р.
З мініатюр "Життя Сергія" XVI ст.

